

१२१ सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।
त्वामभिप्रणोनुमो जेतारमपराजितं ॥

इति प्रातस्य कित्सस्य व्यचिः कुटादित्वमनसीति वार्त्तिकेन व्यचिः
निवेद्यात्, अहिन्धावयिष्यधि (पां ६।१।१६।) इत्यादिना किति
विधीयमानं सख्यसारणं न भवति, समुद्रसख्यश्च इव व्यचोयस्येति वज्र-
भीष्टो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीगां, रथशब्दादुत्पन्नस्येन-
प्रबन्धसं दीर्घत्वं प्रत्ययसदृशोदात्तात्वं । वाजिनानां, वृषादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं, सत्यति, यत्वावैश्वर्ये (पां ६।१।१८।) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ १ ॥

इति यावच्चमाह सख्ये त इति । हे शवसस्पते वज्रस्य पातकेन, ते
वध सख्ये अगुपद्मप्रयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं वाजिनोऽश्वसप्तो
भूत्वा मा भेम शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मामुम, अतस्त्वामभयहेतुं अभि-
प्रणोनुमः सर्वतः प्रकर्षेण त्वमः । कीदृशत्वां जेतारं युद्धेषु जय-
शीलं । पुनः कीदृशं अपराजितं क्वापि पराजयदर्हितं । सख्ये, सख्यः
कर्म सख्यं, सख्युर्व्यः (पां ५।१।१२६।) इति यप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः ।
वाजिनः, वाजोऽग्नमेवामसीति वाजिनः प्रत्ययस्वरः । भेम, जि भी
भये, लुङ्, उत्तमपुरुषवज्रवचनं मस्, निवृत्तं कितः (पां ६।१।८६।)
इति सजोपः, वज्रं हृन्दसीति ज्ञेर्लुक्, हृन्दस्युभयधेति तिष्ठ
व्याजधातुकत्वेन कित्वाभावाद्गुणः, रमाश्लोके (पां ६।१।७३।) इत्य-
ङाग्नमप्रतिषेधः । शवसस्पते, यथाः पतिमुत्तमपुरुषपदपदयस्योर्वेषु
(पां ८।१।५१।) इति शवसो विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं, सना-
मन्विते पराङ्गवत्त्वे (पां २।१।२।) इति पराङ्गवद्भावेन पदद्वय-
निघातः । नोनुमः, गुक्तौ, योनः (पां ६।१।६५।) इति नत्वं
वङोऽनुक् प्रत्ययकक्षणेन, सन्वङोः (पां ६।१।८१।) इति दिर्भावाः,
गुणो वङ्गुक्तौः (पां ७।१।८२।) इत्यभ्यासस्य गुणः, प्रत्ययकक्षणेन
धातुसङ्घातां लटोमस्, अदादिवद्भावाच्चपोऽनुक्, उपसर्गादसमासेऽपि
लोपदेशस्य (पां ८।१।१७।) इति संहितायां सत्वं । जेतारं, जिजये,
ताप्तीत्यादिवु ङन्, जिह्यादिर्निवृत्तं (पां ६।१।१८७।) इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं, अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन वज्रउदात्तत्वं ॥ १ ॥

१३१ पूर्वोरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यूतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥

१ ४ १ पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणा धनी वज्री पुरुष्टुतः ॥

इतीयान्दमाह पूर्वोरिन्द्रस्येति । इन्द्रस्य सम्बन्धिभ्यो रातयो धनदाशानि पूर्वीः अनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा अस्मेन्नस्य सर्वदा यदुभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः, एवं सति इदानीन्तनोऽपि यजमानः स्तोत्रभ्यो ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पश्चात् मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं ऊतयो बद्धधनदानपूर्वकाग्नीकस्यास्मद्विषयाणि रक्षणाणि न विदस्यन्ति विघ्नेष्वप्यनोपसीयन्ते । मघं रेक्लु इत्यादिव्युत्पत्तिशतिसङ्ख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासति इत्यादिषु दशसु दानकर्म्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः, पुरुशब्दस्य, वेतो गुणवचनात् (पां ३।१।३३।) इति लोपप्रत्ययः, आद्यस्योकारस्य दीर्घान्दसः, जसि, दीर्घाप्सि च (पां ६।१।१०५।) इति निषेधं बाधित्वा, वाच्येति (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वसर्वदोषत्वं । लोपः प्रत्ययस्वरयोदात्तत्वं । रातयः, मन्त्रे वृषेधपच मन विद भूवीरा उदात्तः (पां ३।३।६६।) इति त्रिमुदात्तः । दस्यन्ति, दस्य उपलये, दिवादिभ्यः श्वन्, निघातः । ऊतयः, ऊति यूति जूति साविहेति कौत्सदस्य (पां ३।३।६७।) इति त्रिमुदात्तः । यदि, निपातत्वादाद्युदात्तः, संज्ञितायां, निपातस्य च (पां ६।३।१३६।) इति दीर्घत्वं । वाजस्य, गोमत इति पूर्वं गतं । स्तोत्रभ्यः, युज्यन्तौ, घात्वादेः यः सः (पां ६।१।६४।) इति छेः घस्य सत्त्वं, छर्षञ्चत्वादनोदात्तत्वं । मंहते, महिदाने, इदितानुमधातोः (पां ७।१।५८।) इति मुमागमः, ष्य, ष्यः पिप्वादानुदात्तत्वं, तिङ्श्च लसा-मंधातुकाखरेण तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, निपातैर्ध्वदि-ह्वा (पां ८।१।३०।) इत्यादिना निपातयुद्धतिङन्त्यानुदात्तता निषेधात् ॥ १ ॥

अभिज्ञवधदस्योक्तेषु इतीयसवनेऽष्टावाजस्य पुरां भिन्दुर्युवाक-विदिषि स्तोत्रिगस्तृधः, तथाच छत्तिं दक्षुञ्जित्युपज्ञस्य पुरां भिन्दु-

१५१ त्वं बलस्य गोमतोऽपावरद्विवो * बिलं ।
त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥

युवाकविर्दंष्ट्रासिराधस्त इति तस्मिंस्तुचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृच-
माह-पुरां भिन्दुरिति । अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत सम्पन्नः ।
कीदृश इति तदुच्यते, पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्भक्ता । युवा कदा-
चिदपि वशीपलितादिवाङ्मकरहितः । कविर्भेधावी । अमितैजाः
प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः ज्ञात्वास्त्य ज्वातिष्टोमादेर्जसा पोषकः ।
वशी यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वक्ष्युक्तः । पुरुष्टुतः, बज्रविधतत्तत्
कर्मणि स्तुतः । भिन्दुः, भिदिरविदारणे, कुटिलगुह्यता, उभिदि
अधि मधि दधि दृशिभ्य इति कुप्रत्ययस्तस्य कन्दसुभयथेति सार्व-
धातुप्रत्ययानां, रुधादिभ्यः अम् (पां ३ । १ । ७८ ।) इति अम्,
मित्त्वादन्त्यादचः प्रतो भवति, असीरलोपः (पां ४ । ४ । ११ ।)
इत्यकारलोपः, अगुखारपरसवर्णौ, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १ ।
१ । ५७ ।) इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य नपदान्तर्दिवङ्मनवरेययोष
स्वरसवर्णानुसारदोषजच्चर्त्विधु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निषेधः ।
युवा, युमिश्रकामिश्रणयोः, कनिन् यु दधितक्षि राजि धन्वि यु प्रति-
दिव इति कनिन्, मित्त्वादाद्युदात्तः । कविः, कुशन्दे, अचहरित्याणादिक
इः प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । अमितैजाः, अमितशब्दस्याख्यपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं, बज्रग्राहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य,
अथू पुषि लटि कणि लटि विशिभ्यः कान्निति कान्प्रत्ययः, कित्वाद्गुणा-
भावः, मित्त्वादाद्युदात्तः । कर्मणः, लुक्प्रकरणे, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते
(पां १ । १ । १८८ ।) इति मनिन्प्रत्ययो निब्रतरः । धर्ता, लच
श्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । वशी, मत्वर्थीय इतिःप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । पुरु-
ष्टुतः, स्तुतस्त्वोमयोष्णन्दसि (पां ८ । ३ । १०५ ।) इति वत्त्वं, बज्रम्
प्रदेशेषु स्तुतः, याथ घञ् क्ताज विभक्त्यानां (पां ६ । ३ । १७७ ।) इत्य-
न्तोदात्तत्वं, तृतीयासमासे चि थायादिकरापवादः, तृतीया कर्मणि
(पां ६ । १ । ७८ ।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥ ७ ॥

पञ्चमीमृचमाह त्वं बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्-

जिमीमा अपहृत्य कस्मिंश्चिदिजे गोपितवान् तदानीमिन्द्र कदिर्ष
 कसैव्येन समाहृत्य तस्माद्विलाद्रा निःसारयामास, तदिदमुपाख्यानं,
 इन्द्रो बलस्य विलमपौर्वादिद्यादिनास्त्रकेषु मन्त्रान्तरेषु च प्रसिद्धं,
 तदेतद्ब्रूहि निधायार्थं मन्त्रः प्रवर्त्तते । हे कस्मिन् वक्ष्यमुक्तेषु, त्वं गोमतो
 बलस्य गोभिर्भुक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य सम्बन्धिं विजं अपावः, कसै-
 व्यमुक्तेनाप्राहृतवानसि, तदानीं तुज्यमानासौ बलेन हिंस्यमाना देवा
 अविभृष्टस्वदीवरक्षया बलादभीताः सन्तस्वामाविभुः प्राप्तवन्तः ।
 अथ, निघातत्वादाद्युदात्तः । अवा, हञ् वरणे, कडसिप्, इतश्चलोपः
 परस्मैपदेषु (पां ३ । ४ । ८० ।) इति सिप् इकारलोपः, लादिभ्य-
 न्मुः, तस्य बज्ज् कन्दसीति लुक्, गुणोरुपरत्वं, ह्रस्वाभ्यो दीर्घात्
 (पां ४ । १ । ६० ।) इत्यादिना ह्रस्वादिजोपः, विसर्जनीयः, अडा-
 गमः । अजिबः, अजिरस्यास्तीति मनुप्, कन्दसीरः (पां ८ । १ ।
 १५ ।) इति बलं, सम्बोधने, उगिदच् सर्वनामस्थाने धातोः (पां
 ७ । १ । ७० ।) इति नुमागमः ह्रस्वादिजोपः संयोगान्तस्य जोपः
 (पां ८ । १ । ११ ।) इति संयोगान्तजोपः, मतुवसेह सम्बुद्धौ
 कन्दसि (पां ८ । ३ । १ ।) इति कत्वं । विजं, नन्विषयस्यानिसन्त-
 स्तेत्याद्युदात्तत्वं । अविभृष्टः, जिमीभये, लिट् दिर्भावः अभासस्य
 ऋलजन्ते, लिटः कसुरादेशः, क्रादिनियमात् प्राप्तइट्, वसेकावा-
 द्भूतां (पां ७ । १ । ६० ।) इति नियमाद्विवर्त्तते, जसि सर्वनामस्थाने
 ऽपि अत्ययेन भत्वाहसोः सव्यसारथं परपूर्वत्वं, प्रासि वसि वसीगाश्च
 (पां ८ । १ । ६० ।) इतिषत्वं, अजिन्नुधातुभुवां ज्योरित्यदुवडौ (पां
 ६ । ४ । ७० ।) इति सूत्रेण प्राप्तनियडादेशं बाधित्वा, इटनेकाचो
 ऽसंयोगपूर्वस्य (पां ६ । ४ । ८२ ।) इति यणादेशः, नञ्समासः,
 अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः, तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि
 कडाः स्थाने धानच्, सार्वधातुके यक् (पां ३ । १ । ६० ।) इति
 यक्, तस्माददुपदेशादुत्तरस्य कसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं, यक्इव
 प्रत्ययसदः शिष्यते । आविभुः, अवरक्षकगतिकर्त्ताप्रतीतिषु, अस्मा-
 द्ब्रह्मर्षीकुडोभि, वस्य, सिजभ्यस्त जिदिभ्यश्च (पां १ । ४ । १०६ ।) इति
 लुक्, सिप् इडागमः, अडागादीनां (पां ६ । ४ । ७२ ।) इत्यडागमः,
 आवैजप्रत्यययोः (पां ८ । ३ । १६ ।) इति घत्वं ॥ ५ ॥

१ ई १ तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् १

उपातिष्ठन् गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥

उद्योमवमाह तवाहमिति । हे शूर, सक्रामे शौर्ययुक्तोऽस्य, तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयेधनदानैर्निमित्तभूतेरहं होता प्रत्यायं त्वा पुनरागतोऽस्मि, पुरा वज्रसु कर्मसु त्वत्तो धनस्य कव्यत्वादस्मिन् कर्मसु प्रत्यागमनमिच्छते, किं कुर्वन्, सिन्धुं स्यन्दमानं सोममावदन् सर्वतः कषयन्, अस्मिन् सोमयागे त्वदीयां धनदानशक्तिं प्रकटयन्-
त्यर्थः, हे गिर्वणः गीर्भर्वणमीय इन्द्र, कारवः कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्, पुरा धनलाभार्थं त्वासुपस्थितवन्तः, उपस्थाप्य च तस्य तादृशस्योदात्तोपेतस्य ते तव धनदानं विदुर्जानन्ति । गिर्वणस्यस्यं यास्य इत्यं निर्जुते, गिर्वणो देवो भवति गीर्भर्वणवन्तीति । रेजो जस्तिष्ठादिषु जयोदात्तस्य स्तोत्रनामसु कारवः पठितः । तव, युष्म-
दस्मदोऽस्मि (पां ६ । १ । १११ ।) इत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः, रैदाने, मन्त्रे यथेषध्व मन् विद (पां ३ । ३ । ६६ ।) इत्यादिना त्रिमुदात्ता । आयं, इथोऽहं, तस्यस्यमिपां (पां ३ । १ । १०१ ।) इत्यभादेशः, अदि-
प्रभृतिभ्यः प्रपः (पां २ । ३ । ७२ ।) इति प्रयोगेन, अडागम, अडा-
यादेशो, तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । सिन्धुं, स्यन्दू प्रसवणं, निदिशन्-
दन्तौ, स्यन्देः सम्प्रसारणं ध्वंस्तुः प्रत्ययः, सम्प्रसारणं, धकारश्चान्तादेश
उपादिसिद्धः, निष्वादाद्युदात्तः । आवदन्, वदत्युक्तायां वाचि, कटः
शब्दः, प्रपः प्रिक्वादनुदात्तत्वं, प्रतुक्त्वात्तुक्त्वादेशेन धातुस्य एव
शिष्यते, आडासह, जुमति प्रादयः (पां २ । २ । १०० ।) इति समासः,
अनुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । ऋतिष्ठन्, उपात्मन्कारणे (पां १ । ३ ।
२३ ।) इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः, वनघञसम्भूतो, अंसन्, आमन्वितस्य
च (पां ८ । १ । १६ ।) इति निघातः । विदुः, विदन्माने, षट्,
अदिप्रभृतिभ्यः प्रप इति प्रयोगेन, विदोऽहो वा (पां ३ । ३ । ८३)
इति भोवसादेशः, यादादित्वात् निघातः, संवितायां युष्मत्तत्तत्तु
अन्तः प्रादं (पां ८ । ३ । १०३ ।) इति बलं, दुनादुः (पां ८ ।
३ । ३१ ।) इत्युत्तरस्य तकारस्य दुलं, तस्य, साहेकावस्तुतोपादिः
(पां ६ । १ । १६८ ।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं प्राप्तं, नमोऽहं आव-
वर्त्तेति निविध्यते । कारवः, क्वा पाणि निष्कदिसाथ मृन्मय इत्यु-
त्पन्नः, प्रत्ययकारः ॥ ६ ॥

१७१ मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिर ॥

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युतिर ॥

१८१ इन्द्रमीशानमोजसाभि स्तोमा अनूषत ॥

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ २१ ॥

सप्तमीश्वरमाह मायाभिरिति । हे इन्द्र, त्वं मायिनं नानाविध-
कपटोपेतं, शुष्णं भूतानां श्रोत्रवहेतुमेतन्नामकमसुरं, मायाभिस्तत्त्वति-
कूलीः कपटविशेषैः, यदा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिरवातिरः हिंसि-
तवानसि, यतश्च यास्तेनोक्तं, इन्द्रः शुष्णं जघानेति, शुष्णं पिप्पुमित्रा-
दिमन्त्रे चायमर्थो विस्तृतः । मेधिराः मेधावन्तोऽनुष्ठातारक्षस्य
तादृशस्य ते तव महिमानं विदुर्जानन्ति, तेषां ज्ञानतामनुष्ठातृणां
अवांस्यज्ञानि उत्तिर वर्जय । केतः केतुस्त्वित्यादिवैकादशसु प्रज्ञा-
नामसु भावा बहुनमिति पठितं । श्रवःशब्दं यास्ते निर्वर्ति, श्रव-
इत्यज्ञानम अयत इति सत इति । मायाभिः, माङ्माने, माङ्का
सिन्धो य इति य प्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । मायिनं, मायास्यास्तीति
मायी, ग्रीष्मादित्वादिनिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । शुष्णं, शुष्म श्रोत्रे,
अस्मादन्तर्भावितस्यार्थाद्रिदित्यनुवृत्तौ, ङयि सुवि उभिभ्यः क्तिञ्चेति न
प्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तः । अतिरः, तरतेर्लङि चत्ययेन शः, तस्य
क्षिप्तेन गुणाभावात्, ऋतवङ्ङातोः (पां ७।१।१००।) इतीत्वं, रयरत्वं ।
विदुष्टेतस्य, मतमन्त्रेगतं । मेधिराः, मिष्ट मेधाहिंसनयोः, शौण्यादिक
इन्द्रं, निच्वादाद्युदात्तः । अवांसि, नन्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥ ७ ॥

अष्टमीश्वरमाह इन्द्रमीशानमिति । स्तोमाः स्तोमाद अस्मिन्
श्रोत्रसा बलेन ईशानं जगती नियामकमिन्द्रं अभ्यनूयत सर्वत्र स्तुत-
वन्ता, यस्य इन्द्रस्य रातयो घनदानानि सहस्रं सहस्रसङ्ख्यापेतानि
सन्ति, उतवा अथवा भूयसीः सहस्रसङ्ख्याया अप्यधिकाः सन्ति, तमि-
न्द्रमिति पूर्वैरगन्धः । इन्द्रं, अष्टमेनेत्यादिना इन्, निच्वादाद्युदात्तः,
ईशानं, कटः शानच्, अदिप्रभृतिभ्यः ङयः (पां ७।४।२१।) इति
श्रवोक्तुश्च, धातोर्दनुदात्तेत्वात्, तास्यनुदात्तेन्दिददुपदेशात् (पां ६।१।
१०६।) इति शानघोऽनुदात्तत्वं । ओजसा, नन्विषयस्यानिसन्तस्यो-
क्ताद्युदात्तः । स्तोमाः, अस्तिक्तुस्त्रिधादिना मन्प्रत्ययो निच्वादाद्यु-
दात्तः । अनूषत, अनुवृत्तौ, शोमः (पां ६।१।१५।) इति कर्त्तृ, कुरु

द्वादशवर्त्तः ।

१ १ १ अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

अस्य यज्ञस्य सुव्रतं ॥

अथर्ववेन तस्यादादेशः, ज्ञेः सिच् (पां ६ । १ । ४४ ।) इति ज्ञेः सिच्, अस्य कुडादित्वेन सिचोऽङिवाकुवाभावः, इडभावश्चादस्य, दीर्घत्वञ्च, अडागमः । सहस्रं, चर्दमादीनाञ्चेति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । हातयः, मन्वेष्टमेत्यादिनाः क्षिप्रुदात्तः । उत, प्रातिपदिकस्यः । वा, चादिरनुदात्ताः । सन्ति, प्रत्ययाद्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति मिश्रतो न भवति, यद्वृत्तादित्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निवेधात्, सञ्चि अचङितेऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः, सहस्रादतिप्रयेन बहुो भूयस्यः, अत्र विभक्त्ययस्य सहस्रस्य सन्निधिवन्नादुपपदत्वप्रतीतिः, द्विवचनविभक्त्योपपदे तदनीयसुनो (पां ५ । १ । ५७ ।) इति बहुवचनस्योदात्तत्वं, बहुोर्नोयोभूथ बहुोः (पां ६ । ४ । १५८ ।) इति ईकारलोपः प्रकृतेर्भूतिर्यादेशश्च, ईयसुनो निन्वादाद्युदात्तत्वं, उगितश्च (पां ४ । १ । ६ ।) इति डीष् ॥ ८ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे एकविंशो वर्गः ॥

अग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशवर्त्तस्य सूक्तस्य कण्वपुलो मेधातिथिर्ज्ञेयः, अपवादाभावादनुवर्त्तमानं प्राग्विरख्यस्तुपां दत्तं, गायत्रमेव कन्दः, अग्निदेवताकत्वं विस्मृतं, अतएवानुक्रम्यते, अग्निं द्वादश, मेधातिथिः कण्व आमेयमग्निनेति, पादोद्वाग्निदैवता निर्मय आहवनीयञ्चेति, विनियोगस्तु प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतो गायत्रे कन्दसि अग्निं दूतमिति सूक्तं, अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खण्डे अग्निमीने, अग्निं दूतमिति सूत्रितं, तथा * एषवडहस्य त्रीतीयेऽहनि इदमेव सूक्तमाव्यग्रं एषस्याभिज्ञवेनोक्ते अहनीति खण्डे सूत्रितं, अग्निं दूतमिति द्वितीय इति दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनोऽग्निं दूतमिच्छेत्, नमः प्रवक्तु इति खण्डे सूत्रितं ईनेन्योनमस्यस्तिरोभिं दूतं खण्डोमह इति, अस्मिन् सूक्ते प्रथमाव्यग्रमाह अग्निं दूतमिति । अमेर्दूतत्वमेतन्मन्त्रानि तैत्तिरीयब्राह्मणे समाधायते, अग्निर्देवानां दूत आसी

१२१ अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन् विशपतिं । हवदाहं पुरुप्रियं ॥

सुवना काव्यो सुराव्यामिति, तादृशं देवदत्तमग्निमग्निं कर्मणि
दृष्टीमहे सम्भजानः । कोदृशमग्निं होतारं देवानामाहोतारं । विश्व-
वेदसं सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुकर्तुं
होभनकर्मण्यं होभनप्रयत्नं वा । मघमित्यादिशब्दाविंशतिसङ्ख्येय-
धननामसु वेदशब्दः पठितः । होतारं, केन स्याद्वायां शब्देन,
तावन्तीत्यादिषु कृन्, वज्रञ्च कृन्दसीति सम्भसारणे परपूर्वत्वे गुणा,
निष्पादाद्युदात्ताः, विश्ववेदसं, वज्रवीहो विश्वं सङ्ख्यायां (पां ४।१।
१०६।) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, अस्य, ऊडिदन्मदाद्यप्यम् (पां ४।
१।१०२।) इत्यादिना बिभर्तिसदात्तत्वं । सुकर्तुं, कृत्वादयञ्च (पां
४।१।११८।) इत्याद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

हीतिवाच्यमाह अभिमभिमिति । यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि
प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात् पावकादिविशेषणभेदाद्वा वज्र-
विधत्तमभिप्रेत्याभिमभिमिति वीक्षान्तं, हवीमभिराहानकारणै-
र्मन्त्रैः सदा हवन्त निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कोदृशन्तं, विशपतिं
विशं प्रजानां होतादीनां पातकं । हवदाहं, यजमानसमर्पितस्य
हविषो देवान् प्रति होतारं, अतएव पुरुप्रियं वज्रनां प्रीत्यास्पदं ।
अभिमभिं, निव्यवीक्षणेः (पां ८।१।४।) इति वीक्षायां दिर्भावा,
तस्य परमाभिहितं (पां ८।१।२।) इत्युत्तरस्याभिहितसङ्ख्यायां, अनु-
दात्तश्च (पां ८।१।३।) इत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः, केन स्याद्वायां
शब्देन, आह्वानकारणभूतेषु मन्त्रेषु सत्यायारस्तावन्मातृ कर्तृवि-
वक्षया, अग्नेभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्त्तरि मनिन् प्रत्ययकस्य ह्वान्दस्य
ईडागमः, वज्रञ्च कृन्दसीति धातोः सम्भसारणे, परपूर्वत्वं, गुणा-
वादेष्टी, निष्पादाद्युदात्तत्वं । सदा, सर्वैकान्यभिं यत्तदः (पां ५।
१।१५।) इत्यादिना सर्वशब्दादाप्रकया, सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि
(पां ५।१।६।) इति सर्वस्य सभावः, कृत्ययोगाद्युदात्तत्वं । हवन्त,
केनोपठ्, भस्वास्तादेशः, ईदेवाभावश्चान्दसः, अपि, वज्रञ्च कृन्दसीति
सम्भसारणे, तिङ् तिङ्गति निघातः । विशपतिं, पत्यावैश्वर्थ्यं (पां
४।२।१०।) इति पूर्वपदप्रकृतिसङ्घटे धाते परादिशब्दस्य वज्रञ्च

१३१ अग्ने देवां इहावह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ॥

असि होता न ईयः ॥

१४१ तां उशतो विबोधय यदग्ने यासि दूत्यं ॥

देवैरासत्सि बर्हिषि ॥

(पां ६।२।८६।) इत्युत्तरपदान्तीदात्तत्वं । इत्यवाहं, वह प्राप्तव्यं, वहञ्च (पां १।२।६०।) इति शिल्प्रत्ययः, लुत्तरपदप्रकृतिसंस्तरत्वं । पुरुप्रियं, पुरुषां प्रियं, समासान्तीदात्तत्वं ॥ २ ॥

तृतीयास्त्यमाह अग्ने देवां इति । हे अग्ने, जज्ञानः अरक्षेवत्य-
प्रत्ययं वृक्तवर्हिषे आस्तरणार्थं किमेव बर्हिषा युक्ताय तं यजमान-
मनुग्रहीतुमिह कर्मणि इविर्भुजो देवानावह, नोऽस्यदर्थं होता
देवानामाज्ञाया त्वमीयः स्तुत्योऽसि । देवानित्यत्र, संहितायां दीर्घादटि
समानपाद इति यत्त्वं । जज्ञानः, जनी प्रादुर्भावे, शिटः कानच्,
गमहनेत्युपधाजोपः, द्विवचनेऽसि (पां १।२।५६।) इति तस्य
स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं, चित्त्वादात्तोदात्तः । वृक्तवर्हिषे, ओत्रचूडे-
दने, निष्ठा (पां १।२।१०२।) इति क्षप्रत्ययः, यस्य विभावा
(पां ७।२।१५।) इति इट्प्रतिषेधः, वृक्तवर्हिष्यजमानाय येन वा
ऋविजा, वज्रवीक्षो पूर्वपदप्रकृतिसंस्तरः । असि, अतोः सिप्, अदि-
प्रभृतिभ्यः श्य इति श्रयाणक्, तासस्त्वौजोयः (पां ७।०।५०) इति
सकारस्य जोपः, पादादित्वात् निघातः । होता, ऋयते क्वाप्स्त्वौज्या-
दिवु ङन्, वज्रञ् ऋन्दीनि सम्यसारणं, निष्ठादाद्युदात्तः । ईयाः,
ईडस्तुतो, ऋहो र्द्यत् (पां १।२।१२०।) इति ऋत्, तित्स्वरिते
प्राप्ते, ईड वन्द छ ग्रंस् दुष्ठां ऋतः (पां ६।२।२१०।) इत्याद्यु-
दात्तत्वं ॥ २ ॥

चतुर्थीस्त्यमाह तां उशत इति । हे अग्ने यद्यस्मात् कारणात्
दूत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि, तस्मात् कारणात् उशतो इविः
कामयमानान् देवान् इविः स्वीकारार्थं विबोधय, विबोधय बर्हि-
षस्मिन् कर्मणि तैदेवैः सहासत्सि आसीद आगत्वोपविष्ट । तान्,
दीर्घादटिसमावपाद इति संहितायां यत्त्वं, आतोऽटि निघां (पां ८।
१।१।) इत्यनुवाचिकभावात् । उशतः, वषट्कान्तौ, कटा प्रह,

१ ५ १ घृताहवन दीदिवः प्रतिष्म रिषतो दह १ अग्रे त्वं रक्षस्विनः ॥

अहिमन्तिष्मः अय इति ह्योक्तम् । अहिज्यावमिष्यधि (पां ६ । १ । १६ ।) इति सप्तसारणं, घृतमुमोनयजादी (पां ६ । १ । १७३ ।) इति विभक्त्येवदातत्वं । यासि, यदुत्तमिष्यं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वेति इत्वं, दूतस्य भागकर्म्मणी (पां ७ । १ । १२० ।) इति यत्, तस्य तित्स्वरिताप्रवादत्वेन, यतोऽगावः (पां ६ । १ । ११३ ।) इति प्राप्तमाधुदातत्वं सर्वे विधयश्चन्दसि विक्तवन्त इति निवर्तते, अतस्त्वित्स्वरितमित्येव भवति, शेषनिघातः । सत्सि, सीदसि, अहृष्टविषयगतवसादनेधु, लठः सिमि शपो नञ्जलं चन्दसीति युक्, नलमताकस्य (पां १ । १ । ६३ ।) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्, या या भ्या स्या सा दास्य दृष्टार्तिं सर्ति- अद सदां (पां ७ । १ । ७८ ।) इत्यादिना सीदादेशो न भवति । यर्हिषि, लृङ् लृङि लृङौ, लृङ्हेन लोपश्चेति इमिः प्रत्ययः, प्रत्यय सरेखेकार उदात्तः ॥ ७ ॥

प्रक्षमीम्वमनाह घृताहवन इति । हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान, दीदिवो दीप्यमानाग्ने, त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् अचून् प्रति अस्माकं प्रतिकूलान् दहस्व सर्वथा भस्मीकृत । घृताह- वन, घृतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति, करवाधिकरणयोश्च (पां १ । १ । ११७ ।) इत्यधिकरणे ल्युट्, अत्र जुहोतेरनियक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् घृतस्य करणत्वमेव नतु कर्मत्वं, अतो नैया, द्वतीया च घेःश्चन्दसि (पां १ । १ । ३ ।) इति कर्मणि द्वतीया, किन्तु, कर्तृकरणयोस्तृतीया, (पां १ । १ । १८ ।) इति करणवाचिन्येव, अतः, कर्तृकरणौ कृता नञ्जलं (पां १ । १ । ३२ ।) इति समासः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वराम- बादे कृत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पञ्चा- हिमन्तावृत्तमायां, आसन्नितस्य च (पां ६ । १ । १८८ ।) इत्याधु- दातत्वं । दीदिवः, दीप्यतेर्निटः कस्यस्य, वसेकानानुसां (पां ७ । १ । ६७ ।) इति निघमादिहभावः, द्विर्वचनं, जनादिशेषः, उचर- वकारस्य, लोपोऽर्वावधि (पां ६ । १ । ६६ ।) इति लोपः, कसोः क्तिवाङ्गुवामावः, मुनादीनां दीर्घोऽभासस्य (पां ६ । १ । ७ ।) इति

१६१ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यपादुह्रास्यः ॥ २२ ॥

दीर्घत्वं, अन्धकारस्य सम्बुद्धौ, उगिदृषां सर्वनामस्थाने धातोः (पां ७।१।७०।) इति जुम्, संयोगान्तस्य लोपः (पां ८।२।२३।) इति सकारलोपे नकारस्य, मनुवसेरदसम्बुद्धौ इन्दसि (पां ८।३।१।) इति बत्वं, विसर्गः, पदात्पदात्तादासन्वितनिघातः । यद्यु पूर्वा-
मन्वितस्याविद्यमावत्त्वात् प्रादादित्वेन न निघातोपपत्तिः, न च नाम-
न्विते समानाधिकार्ये सामान्यवचनं (पां ८।१।७२।) इत्यविद्य-
मानवत्त्वप्रतिषेधः, उभयोरभिपदविशेषकत्वेन विशेषनचनत्वात्, अत-
एव परस्परमन्वयेनासामर्थ्यात्, समर्थः पदविधिः (पां २।१।१।)
इति च नियमात् पूर्वस्य न पराङ्गवद्भावः, येनैकपद्येन निघातः
स्यात् । अतएव ऋडेरन्तेदिते सरस्वतीत्यादौ एथक् एथगाद्युदात्त-
त्वमिति, उच्यते, अथ दीदिव इति नाभिपदस्य विशेषणं, किन्तु घृता-
हवनपदस्यैव द्योतनार्थं, घृताहवन इति विशेषणत्वेन विवक्षित-
त्वात्, विशिष्टत्वात् पश्चादभिपदविशेष्यता, तच्च दीदिवः पदं प्रति घृता-
हवनपदस्य विशेष्यत्वात्, नामन्विते समानाधिकार्यद्वयविद्यमान-
वत्त्वप्रतिषेधाद्विघातोपपत्तिः, अतएव परस्परविशेषकविशेष्यभावे-
न सामर्थ्यात्, सुनामन्विते पराङ्गवत्त्वे (पां २।१।२।) इति
पराङ्गवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति, ऋडेरन्त इत्यादौतु
मैवं परस्परान्वय इति वैकल्यं । रिषतः, यद्य रिष हिंसार्थाविति
भौवादिकस्य कटः शब्दादेशे श्रमि क्कान्दसो गुणाभावः, तौदादिकस्य वा
यश्च रिष हिंसायामित्यस्य क्कान्दसं यत्वं, विकारयस्य शस्य छित्वाङ्ग-
भावः । रक्षस्त्रिणः रक्षस्त्रिण्वात्, अस्मायामेधा कजो विनिः (पां ३।
१।१९१।) इति मत्वर्थीयो विनिक्तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ५ ।

अभिमत्यने अभिनाभिः समिध्यत इत्येवानुवचनीया, प्रातर्देव-
देवां प्रेषित इति खण्डे सूचितं अभिनाभिः समिध्यते त्वं ह्यये, अभि-
नेति, यथैवाभिमत इत्यस्यानुवाक्या, अथाप्येव इति खण्डे अभावभि-
प्रकथन इत्युपक्रम्य सूचितं, यदो ययं प्रविनामप्रतामभिनाभिः समि-
ध्यत इति, तामेतां बह्वीत्यनन्तरं अभिनाभिरिति । अभिराहवनी-
वास्तः अस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेनाभिना भिक्ष्येतेन प्रक्षीयेन वा सद्यः समि-

१७१ कविमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्मीणमध्वरे । देवमभीवचातनं ॥

अग्निं सत्यदीप्यते । कीदृशोऽग्निः कविर्मेधावी । अहयतिऽहस्य
मानकः । युवा निवृतद्वयः । अथवाट्, अविषोवोऽह । जुहास्य, जुह-
स्वमेव मुखेन युक्तः । अहयतिः, पत्न्याचैत्र्ये (पां ६ । २ । १८ ।) इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा, दुमिश्रयो, कनिश्चुलवि वक्षि-राजि
धन्विद्युप्रतिदिवइति कनिष्प्रत्यय सौनादिकः, निष्वादाद्युदात्तः ।
अथं वक्षतीति अथवाट्, वक्ष (पां २ । १ । ६० ।) इति शिष्यप्रत्ययः,
निष्वाद्युपधावृद्धिः, शतिकास्कोपपदात् कृत् (पां ६ । २ । १०६ ।) इति
कृत्तुत्तदपरप्रकृतिस्वरत्वं । जुहास्य, ह्वयतेऽनयेति जुहः, जुहोत्यादिभ्यः
ष्वा (पां ९ । ४ । ७५ ।) इति क्तुः, ऊवः कृवक्षेयौकादिकः क्तिप्,
तत्तत्प्रियोमादीर्यश्च, कृवद्वाकादिर्भावः, अतज्जइत्ये, प्रातिपदिक-
स्वरैकान्तादात्तः, अक्षरास्त्रं यस्येति अक्षरीशौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स एव शिष्यते, शेषनिघातः, यथादेशे, उदात्तस्वरितयोर्व्यङ्गः स्वरि-
तोऽनुदात्तश्च (पां ८ । २ । ७ ।) इत्याकारः स्वरितः ॥ ६ ॥ इति प्रथ-
मस्य प्रथमे द्वाविंशा वर्गः ॥

सुक्ते सप्तमीत्यधमाह कविमग्निमिति । हे सोढकं, अग्नये ज्ञौ
अग्निमुपस्तुहि, अथैव कृतिं जुह । कीदृशमग्निं, कविं मेधाविनं ।
सत्यधर्मीणं, सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं । देवं, शीतमात्रं । अमी-
वधातमं, अमीवाणां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं । सत्यं
धर्मो यस्येति सत्यधर्मा, धर्मादग्निश्च केवलात् (पां ५ । ४ । १२४ ।)
इत्यग्निः, समासात्, अन्तः पदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्गुह्यमेषा
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दो अमरै-
रगहस्वत्वात्, अथ यज्ञं जिज्ञा यीव अमीवा इति वन्प्रत्यये इडागमे
च निघातः, निष्वादाद्युदात्तः । अत अद यातनेष्वेत्स्मादिजसार्थात्
विजन्तामश्वादित्वाज्ज्या, युवोरनाथौ (पां ७ । १ । १ ।) इति
योरनादेशः, योरनिठि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति केर्लोपा, जिति
(पां ६ । १ । १६१ ।) इति घावोरकारस्त्रोदात्तत्वं, नच स्त्रे कर्तव्ये
विजोरपस्य आनिषद्भावः, न पदान्तरिर्वचनद्वयेनोपस्वरसर्वज्ञानु-
कारदीर्घवर्धधनु (पां १ । १ । ५८ ।) इति तन्निषेधात्,

१ ६ १ यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति ।

तस्य स्म प्राविता भव ॥

१ ६ १ यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविवासति ।

तस्मै पावक मृनय ॥

समीवांशं चातन इति समासे बहुतरपदप्रकृतिसदृश स एव शिष्यते ॥ ७ ॥

अष्टमीत्यत्रमाह यस्त्वामग्ने इति । हे अग्ने देव, यो हविष्पति-
र्यजमानो दूतं देवदूतं त्वां सपर्यति परिचरति, तस्य यजमानस्य
प्राविता भव स्म, अवश्यं रक्षको भव । ज्ञयत इति हविः, अग्निं
शुचि ऊहत्यादिना हविः प्रत्यय यौत्वादिकः, प्रत्ययसंज्ञेकार उदात्तः,
हविषःपतिर्हविष्पतिः, त्रित्वं समासेऽनुत्तरपदस्य (पां ८ । १ ।
४५ ।) इति यत्वं, पञ्चावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिसदृशं । सपर्यति,
सपरशब्दात्, कब्र्यादिभ्योयक् (पां ३ । १ । २७ ।) इति यक्, धातु-
प्रत्ययानुसृत्यप्रतिषेधात्, यक् कित्वाच्च, सपरशब्दस्य धातुत्वात्, ततो
विहितस्य यक् योर्ध्वधातुकत्वे सति, अतोऽतोऽपः (पां ४ । १ । ४८ ।)
इत्यकारलोपः, सप्तम्यन्ताधातवः (पां ३ । १ । ३२ ।) इति धातुसप्तम्यां
तिप्, कर्त्तरि णप्, तस्मिन् पूर्वस्य, अतोऽगुणे (पां ४ । १ । ६० ।) इति
पर्यपूर्वत्वं, यक् प्रत्ययसंज्ञेकारोदात्तत्वं, अपासहैकादेशस्य यकादेश
उदात्तेर्लोदात्त इत्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, बहु-
त्वात्त्रित्वं (पां ८ । १ । ६६ ।) इति प्रतिषेधात् ॥ ८ ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविर्लो वाक्या
योऽग्निं देववीतय इत्येधा, अथासेत्य इत्यप इति तस्यै सूचितं, यो
अग्निं देववीतये शुचित्वेनो गविषय इति, तामेतां वाक्यां सूत्रमते
व्यभिच्यमाह यो अग्निमिति । हविष्मान् हविर्द्युक्ता यो यजमानो
देववीतये देवानां हविर्भक्ष्यहेतुयागार्घ्यमधिमाविवासति, अतोः
समीये विशेषेणामस्य परिचर्या करोति, हे पावकाये, तस्मै मृनय न
यजमानं मृणय । देववीतये, वीर्यमिजजननकालव्रजकालेऽपि
व्रजगर्भात् स्निग्धं, देवानां वीर्यमस्निग्धं यागे स देववीतिः, यजमीत्ये
पूर्वपदप्रकृतिसदृशं । हविष्मान्, भविष्यत्यस्मिन्निति पर्युदा-

११०१ स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवा इहावह ।

उप यज्ञं हविष नः ॥

आहुविश्वोऽन्तोदात्तः, मनुष्यः सर्वोदात्तत्वात् स हव विश्वते ।
आविवासति, वाजतिगन्धनयोदितस्मादन्तर्भाषितस्य धोदात्तमन्वि-
तु-
मिच्छतोऽन्विष्यते सन्, आहुनेत्या परिचर्यायां यज्ञवस्तुतीति वि-
दासतिशब्दः परिचर्यायै निवर्त्यो पठितः, द्विभावा, अन्धासस्य ऋणः,
सन्धतः (यां ७।०।७६।) इतीत्वं, श्रुत्यादिनिर्गतं (यां ६।१।
१६०।) इत्याद्युदात्तत्वं, तिङ् तिङ् इति निघातो न भवति, यदन्ता-
न्वितमिति प्रतिषेधात्, तिङ्बोदात्तवृत्ति (यां ८।१।७१।) इत्यङो
निघातः, सङ्ग्रहा (यां १।१।०।) इत्यत्र कृतेतियोगविभागात्,
आहुक्किडासह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते, परादिस्कन्दसि
वङ्गं (यां ६।१।१६६।) * इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै, क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकेन सम्प्रदाने ऋतुर्थी ॥ ६ ॥

यवमानेकावमेः पावकस्यानुवाक्या, स नः पावक दीदिव इति,
यैर्वाभासेति ययुसेमा उपदिष्टा इति खड्गे सूत्रितं स नः पावक
दीदिवोऽग्ने पावकदीधिवेति । तामेतामनुवाक्यां सूत्रगतं दशमी-
स्यमाह स नः पावक इति । हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने,
स त्वं नोऽस्मदर्थे इह देवयज्वदेवे देवाभावह, ततो नोऽस्मदीर्थं
यज्ञं तत्तत्वं हविष उप देवयजमीमे प्रापयेति शेषः । दीदिवः, दिव
ब्रीडादौ, कल्पति ऋक् कङ् लिटः (यां १।०।६।) इति वर्त्तमाने
लिट्, कसुर्द्विभावो ज्ञादिशेषः, तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (यां ६।
१।०।) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं, वसेकाच्चाङ्गुली (यां ७।१।६०।)
इति निवसामसो रिट्प्रतिषेधः, लोपोऽथर्वणि (यां ६।१।६६।)
इति वकारबोधः, सम्मुञ्जो, उमिदधी (यां ७।१।७०।) इत्या-
दिना मुञ्, ज्ञादिनीपः, मनुवसोऽसम्मुञ्जो (यां ८।१।१।)
इति बलं, विसर्गः । अग्ने, पादादित्वाद् निघातः । देवा इहेत्यत्र,
दीर्घादित्समानपादे (यां ८।१।८।) इति बलं, आतोऽटि नित्यं
(यां ८।१।१।) इत्याकारः सानुनासिकः, ओ भञो अघो अपूर्वस्य

१९११ स नः स्तवान् आभर गायत्रेण नवीयसा ।
 रयिं वीरवतीमिव ॥
 १९२१ अग्रे शुक्लेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।
 इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ २३ ॥

योऽग्नि (पां ८ । १ । १० ।) इति दीर्घकाटः, स च, योपः शाकल्यस्य
 (पां ८ । १ । १० ।) इति जुष्यते, तस्यासिद्धत्वाद्भूयो न भवति । इह,
 इदमोहः (पां ५ । १ । ११ ।) इति सप्तत्यन्ता ङः प्रत्यया, तद्धिता-
 न्तात्वात् प्रातिपदिकत्वे, सुयोधातुः प्रातिपदिकयोः (पां ९ । १ । ११ ।)
 इति सप्तम्या जुक्, तद्धितान्तासर्वविभक्तिः (पां १ । १ । १८ ।) इत्य-
 न्यस्यन्त्यायां, अन्ययादायुस्यपः (पां ९ । १ । ८९ ।) इत्युत्तरस्याः सप्तम्या
 जुक्, अकारः प्रत्ययसरेखोदात्तः ॥ १० ॥

सकादधीत्यन्ताह स नः स्तवान् इति । हे अग्ने, नवीयसा नव-
 तरेण पूर्वैरसम्पादितेन गायत्रेण गायत्रीशब्दस्तेनानेन सूक्तेन
 स्तवानः क्लृप्तमानः स त्वं योऽस्मदर्थं रयिं धनं, वीरवतीं मरुपुत्रप्रभ-
 त्वायत्ययुक्ता इदमग्न्याभर सम्पादय । स्तवानः, कुज्जुतौ, धात्वादिः
 ङः सः (पां ६ । १ । ६४ ।) इति घः सः । स्तवितञितः कर्त्तृभिर्भावे
 (पां १ । १ । ७२ ।) इत्यादिनात्मनेपदं, णटः शानच्, कर्त्तरिणम्,
 वज्रत्वं ह्रन्वसीति कुसभावः, गुहावादेशौ, अनेमुक् (पां ७ । १ ।
 ८२ ।) इति मुग् न भवति, अनित्यमात्मनश्चायनमित्यागमानुशासन-
 त्यानित्यत्वाच्चयः पिप्वादनृदात्तत्वं शानचक्षित्वादनृदात्तस्यादुपदेशा-
 च्छयः परत्वास्तसार्वधातुकागुदात्तत्वं, धातुस्वरश्च प्रियते । भर,
 ह्यघोर्भ्रन्वसीति भत्वं । गायत्रेण, गायत्र्याः कन्धन्वि गायत्रं,
 तस्येदं (पां ३ । १ । १२० ।) इत्यङ्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरः । नवीयसा,
 नववत्त्वादातिशायनित्र इत्यस्यप्रत्ययः, निप्वादायुदात्तः । वीरवती,
 मनुष्यीयः पिप्वादनृदात्तत्वं, अकारः प्रातिपदिकसरेखोदात्तः ॥ ११ ॥

सादधीत्यन्ताह अग्ने शुक्लेति । हे अग्ने, शुक्लेण शोचिषा त्वदी-
 यन्नेतवर्गदीत्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्तत्तत्सर्वदेवताज्ञानसाधनसो-
 नैश्च युक्तत्वं योऽस्मदीयमिमं स्तोमं शौचविशेषं जुषस्व सेवस्व ।
 दिव्यमन्त्रो दिव्यः क्षत्रिणि क्षत्रियोः पिप्वादायुदात्तः । देवहूतिभिः,

अथोदयप्रज्ञा ।

१११ सुसमिद्धो न आवह देवां अग्रे हविष्मते ।

हेतः पावक यक्षि च ॥

देवशब्दः प्रचायजनशक्त्यादन्तोदात्तः, देवानां ब्रह्मण्य आह्वाना-
न्यासं कृतिरिति देवब्रह्मण्यः कृतयः, ब्रह्मण्यौ पूर्वपदप्रकृतिसदृशं ।
सूयतेऽनेनेति श्लोमः, अर्चिसुखिआदिना मन्त्रं, निष्ठादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥
इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥ १९ ॥

सुसमिद्धइत्यादिकं शब्दधर्षणाप्रीत्युक्तं, तस्य काव्यो मेधातिथि-
र्हतिः, प्रायश्च कृत्वा, प्रत्युर्ध्वं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका
शब्ददेवताः, तथा शानुक्रमशिकायाश्चकृत्स्नान्धविष्मन्धनानुदति-
नवात् सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः, सुसमिद्ध इतीधुः समिद्धो
वाभिस्तनूनपादराशंस इत्यो मर्हिर्देवीर्दार उधाधरा मक्ता वैद्यो
हेतादौ प्रचेतसो विद्यो वैद्यः सत्सतीजाभारत्यक्कटावनस्यतिसाहा
कृतय इति प्रत्युर्ध्वं देवता इत्यप्रीत्युक्तमिति, विनियोगस्तु प्रश्नो
सुसमिद्धो न आवहेति, काव्यवदप्रीत्युक्तं, एकादशप्रवाजा इति खण्डे
सूचितं, समिद्धो अथेति सर्वेषां यथर्धिवेति, तस्मिन् सूक्ते प्रथमा-
ष्टममाह सुसमिद्धो न इति । हे अग्ने, सुसमिद्धनामकत्वं नोऽस्मादो-
वाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानावह, हे पावक शोधक
हेतर्होमनिष्ठादकाग्ने यक्षि च यज च । सुसमिद्धः, समः क्रिया-
विशेषकत्वेन गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासः, शोभनवाचिनः सुशब्दस्य
तु, विशेषकं विशेष्येण चकृत् (पां १।१।५७।) इति समिद्ध-
प्रदेन कर्मधारयः समासः, सुशब्दः प्रातिपदिकसद्विज्ञोदात्तः, कर्म-
धारयोऽनिष्ठा (पां १।१।५८।) इति पूर्वपदप्रकृतिसदृशं, क्रिया-
विशेषकत्वं हि सुशब्दस्य गतिसञ्ज्ञकत्वात् प्रादिसमासे, गतिरनकारः
(पां १।१।५९।) इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कदुत्तरपदप्रकृति-
चरत्वेन स्यात्सतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवां अग्ने, पूर्ववक्तुता-
नुनासिकौ । हविष्मते, हविदस्यासीति मनुष्यं, तसौ मन्त्रे (पां
१।१।६०।) इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात् वत् । होवः पाव-
कशब्दयोरात्मनितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्पररसनसामर्थ्यात्
यदाह्वयत्वात् तन्निवन्धनमेककार्यं, न च द्विवीचसामनितस्याह्निक

१२१ मधुमक्षं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अथा कृणुहि वीतये ॥

निघातेनैकस्यै, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पां ८ । १ । ७२ ।)
इति : पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्, पादादित्वात्
परस्परसामानाधिकरण्यापि होतरित्यस्य विशेषणत्वेन समानमेवा-
विद्यमानवत्त्वं, अतएवाविद्यमानवत्त्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भाव-
इति नैकसर्व्यसिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यं, अतः पुनारीवि
पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेष्यत्वात् होतरितिविशेष्यं,
तच्च सामान्यवचनमिति, नामन्त्रिते समानाधिकरण्या इत्यविमानवत्त्व-
प्रतिषेधात्, पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयाभक्तिवत्स्याष्टमिह-
निघातेन पराङ्गवद्भावे सति श्रेयनिघातेन सर्वानुदासत्वसिद्धिः ।
यक्षि, यजेर्जेटः सिय्, वज्रं हन्वतीति शपोक्तं, यथादिना वत्त्वं,
यतोः कः सीति कत्वं, सीर्हिरादेश्छान्दसत्वात् भवति, चिष्टः पिप्वे-
नानुदासत्वाज्जातुस्वर एव शिष्यते, न च सिद्धुं सिद्ध इति निघातः,
पूर्वस्य पावकेत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वात्, अतएव
तस्यावयवधायकत्वेन होतरित्यपेक्षया निघातः स्यादिति चेन्न, यक्षि-
पदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात्, ननु नामन्त्रिते
समानाधिकरण्या इति तस्य निधिद्वयमविद्यमानवत्त्वं, न च पावकास्यावि-
द्यमानवत्त्वेन समानाधिकरण्यापरत्वाभावः, यक्षिपदस्यैवहि कार्यं
प्रातिपदिकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात्, होतरिति यद् कार्यमवि-
द्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु पदत्वाविद्यमानवदेवेति भवति, एवं होत-
रित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः, अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्पदपेक्षया
यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव, सत्त्वं, अथ यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वात्,
चादिषु च (पां ८ । १ । ५८ ।) इति निघातप्रतिषेधो भविष्यती-
त्यदोषः ॥ १ ॥

द्वितीयाश्वत्थमात्र मधुमन्त्रमिति । हे कवे मेधाविन् अप्ते, तन्नून-
पादेतन्नामकत्वं अद्यास्मिन्दिने गोऽस्मदीयं मधुमन्त्रं रसवन्तं यक्षं
हविर्वीतये भक्ष्यार्थं देवेषु कृणुहि कुर्व प्राययेत्यर्थः । मधुमन्त्रं, यक्षि-
याटिनमिमनिजनां गुक्पठिनाक्षिधत्तयेति मन्त्रतेः प्रत्ययो धकार-
आन्तादेशः, निधित्वमुक्तोः प्रत्ययस्य निष्काराद्युदात्तो मधुमन्त्रः ।

१ ३ १ नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उपहृये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥

तन्नूतपात्, आत्मन्वितनिघातः । अथ, सप्तःप्रत्ययार्थैवमः (पां ५ । १ । २२ ।) इत्यादिना अस्मिन् काल इत्यर्थे सप्रत्ययान्तो निघतितः, प्रत्ययसंदेहान्तोदात्तः, अथ, तद्धितआसर्वविभक्तिः (पां १ । १ । ३० ।) इत्यथवात्मात्, अथवादाय सुपः (पां २ । ३ । ८२ ।) इत्युपरि सप्तम्या ऋक्, संहितायां, अथैवामपि दृष्टते (पां ६ । १ । २१० ।) इति दीर्घत्वं । ऋग्वि, ऋग्विहिसाकरययोश्च, इदितोनुम् धातोः (पां ० । १ । ५८ ।) इतिनुम्, कौटः खेर्हिंरादेशः, धिन्विक्तन्मोरच (पां ३ । १ । ८० ।) इति षष्ठोऽपवादो विकरश्च उः प्रत्ययः, तत्समियो-मेन उकारस्याकारः, तस्य अतोन्मोः (पां ६ । ३ । ४८ ।) इति खोपः, तस्य स्थानिषद्वावाक्त्वधूपधुयो न भवति, उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् (पां ६ । ३ । १०६ ।) इति हेर्नुङ् न भवति, उतश्च प्रत्ययाच्छब्दो वा-चनमिति वचनात्, तिकू तिक इति निघातः । वीतये, मन्वे-हयेवपचमन विदभू वीरा उदात्ताः (पां १ । १ । ६६ ।) इति तिङ्नुदात्तः ॥ २ ॥

उत्तोयाय्यमाह नराशंसमिति । इह देवयजनदेशे अस्मिन् प्रव-र्त्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निं उपहृये आह्वयामि । कौट-ज्ञमग्निं प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं साधुर्व्वरतास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं, हविषो निष्पादत्वं । नराशंसमित्यत्र, नराशब्दो नृमयइत्यस्मादवन्तः, प्रत्ययस्य पिप्वाडा-दुत्तर इव शिष्यते, शंसत्यस्मिन्निति शंसः, अथच (पां १ । १ । १२१ ।) इत्यधिकरणे सन्, नराणां शंस इति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिसंज्ञे प्राप्ते, उभे वनस्याद्यादिषु युज्यते (पां ६ । १ । १४० ।) इति पूर्वो-त्तरपदे प्रकृतिसंज्ञे भवतः, अतएव वनस्याद्यादिषु पाठावराशब्दस्य दीर्घत्वं । इह, इदमेव हः (पां ५ । १ । ११ ।) इति हः प्रत्ययः, इदम इह्, (पां ५ । १ । १ ।) इति इहादेशः, प्रत्ययकारः । प्रियं प्रीया-तीति प्रियः, इगुपध्वाप्रोक्तिरः कः (पां १ । १ । १२५ ।) इति कः प्रत्ययः प्रत्ययकारः । अस्मिन्, ऊडिदमित्यादिना विभक्त्येवदात्तत्वं । अथे, निघातः । मधुह्रस्वस्याधुदात्तमृत्तं, वज्रभीष्टो पूर्वमदप्रकृति-

१४१ अग्रे सुखतमे रथे देवा ईनित आवंह । असि होता मनुर्हितः॥

अरेव स एव शिष्यते । इदिष्कृतं, इविष्करोतीति इदिष्कृतं, त्रिपि, ऋक्षस्यपितृकृति तुक् (पां ६ । १ । ७१ ।) इति तुक्, गित्वं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्य (पां ७ । १ । ७५ ।) इतिवत्, अदुत्तरपदप्रकृतिवत् ॥ १ ॥

अतुर्धौन्यमाह अग्रे सुखतम इति । इट्शब्दाभिधेय हे अग्रे, ईनितोऽस्माभिः कृतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिदग्रे देवान् आपविता कर्मभूमावावह, इट्शब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुं ईनित इति विशेषणं । मनुर्हितः मनुना मन्त्रेण, मनुष्येण वा मन्मानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितत्वं होता देवानामाक्रातासि । सुखतमे, सुखमस्मिन्नस्तीति मतुष्, तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपोक्तत्वात् इति तुक्, अतिशयेन सुखः सुखतमः, तमपोऽनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वरः । रथे, रसु क्रीडावां, रमनीऽस्मिन्निति रथः, इति कुविनीरमिकाग्रिभ्यः क्वप्तिरिति क्वञ्प्रत्ययः, एकाचउपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति इट्प्रतिषेधः, अनुदात्तोऽपदेशे (पां ६ । ७ । १७ ।) इत्यादिना मकारलोपः, गित्वादाद्युदात्तत्वं । ईनितः, ईदृशतौ, गित्वा (पां १ । २ । १०२ ।) इति क्तः, इडागमकस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं, प्रत्ययस्वरः । देवां, देवानिति नकारस्य संहितायां, दीर्घादटिसमानपाद इति क्तत्वं, आतोऽटिनिष्ठं (पां ७ । १ । १ ।) इत्याकारस्य सानुनासिकभावः, भोभगो अघो (पां ७ । १ । १० ।) इत्यादिना दीर्घत्वं, तस्य, लोपः शाकल्यस्य (पां ७ । १ । १६ ।) इति लोपः, तस्यासिद्धत्वाद्भूयो न भवति । आ, निपातत्वादाद्युदात्ताः । असि, अक्ष भुवि, लट्ः सिप्, अदिप्रभृतिभ्यः श्रयः (पां २ । १ । ७२ ।) इति श्रयोऽनुक्, तास्यलोपोपः (पां ७ । १ । ५ ।) इति सकारस्य लोपः, होता, ताप्थीत्ये ङन्, लौ, अदुश्नस्युर्द्वन्द्वो, (पां ७ । १ । ६७ ।) इत्यादिना अन्तः, कित्वादात्तादेशः, अतुन्तुक्-स्वरः (पां ६ । ७ । ११ ।) इत्यर्हद्वा उपधादीर्घः, शाक्यादिर्लोपन-लोपौ, गित्वादाद्युदात्ताः । मनुर्हितः, मन्त्रत इति मनुः, मन्त्रान्ते, ऋक्षविहितमिति वसिष्ठेति त्रिदिवन्विमन्त्रिभ्योऽन्त्यः प्रत्ययः होता-

१५१ स्तृणीत बर्हिरानुषङ्गतपृष्ठं मनीषिणः यत्रामृतस्य चक्षणां ॥

दिक्, यत्र निदिशन्नुद्यतेर्नितादाद्युदात्तः । द्विवः, दधातेर्निष्ठेवि कर्मणि क्तः, दधातेर्हि (पां ७।३।३२।) इति द्विरादेशः, मनुना-
द्वित्व इति समासे द्वितीयावाः स्थाने, सुपांसुलुक् (पां ७।१।१६।)
इत्यादिना स्त्रिकादेशस्तस्य क्तम्, सुलुगभावश्चाभ्युदात्तः, तृतीया कर्मणि
(पां ६।२।३८।) इति पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वं ॥ ३३ ॥

यत्रामृतस्यमाह कृत्वीव बर्हिरिति । हे मनीषियो बुद्धिमन्तश्च-
त्विजो, बर्हिराक्षरणीयं दर्भं कृत्वीव वेदेष्टव्यं पश्यान्त्यादयत, अत्रापि
बर्हिर्नामवीदुषिः सञ्चते । कीदृशं बर्हिराक्षरणीयं यानुषङ्गं अनुक्रमेण
सङ्घे परस्परं सम्बन्धं । पुनः कीदृशं द्रुतपृष्ठं द्रुतपृष्ठाणां सुवां बर्हिस्था-
सादितत्वात् द्रुतं पृष्ठे उपदिभागे यस्य बर्हिषः सङ्गतपृष्ठं, यत्र यस्मिन्
बर्हिषि अमृतस्य अमृतसमानस्य द्रुतस्य चक्षणां दर्शनं भवति, यद्वा
अमृतस्य मरुतारहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति, तद्ब-
र्हिर्कृत्वीवेति पूर्ववाच्यः । कृत्वीव, कृत्वा आच्छादने, लोट्, मध्यमपुङ्-
स्य लङ्प्रत्ययान्, लोटो लङ्प्रत्ययान् (पां २।३।८५।) इति लोटो लङ्प्रत्ययान्,
तस्यस्यमियान्तात्तन्नामः (पां २।३।१०१।) इति यस्य तादेशः,
आदिभ्यः ञा (पां ३।१।८१।) इति ञा, ईहत्वघोः (पां ६।
३।११२।) इतीत्वं, अत्रवर्त्याचेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेन क्तम्,
वादीनां कृत्वा (पां ७।२।८०।) इति धातोर्ङक्षत्वं, सतिप्रियस्यर-
वणीयस्त्वमन्वयविकारयोश्च इत्यतस्तिल इव प्रत्ययस्येयोदात्तत्वं । बर्हिः,
बृह्निर्वायवेति इत्प्रत्ययनवीयो, प्रत्ययस्वरः । अत्र समस्तादनुव-
क्षतीत्यानुषङ्गं, मन्त्रं सङ्गे, धात्वादेः वा सः (पां ६।१।६३।) इति
यस्य क्तम्, क्षिप् (पां ३।२।७६।) इति क्षिप्, अनिदित्वाङ्गः
(पां ६।३।१३।) इति वक्षोधाः, आठन्वोरपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः, मनि-
समासः, उपसर्गात्सुनीति (पां ८।१।६५।) इत्यादिना क्तम् । द्रुत-
पृष्ठं, द्रुतारवरीयोगः, निष्ठेति क्तः, प्रत्ययस्येयोदात्तः, द्रुतवृत्तं द्रुत-
मस्येति वङ्गतीर्था पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वं । मनीषिणः, आत्मन्वित-
निधातः । अमृतस्य, न पिद्यते अतः मरुतमस्मिन्नित्यमृतं, वङ्गतीर्था
पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वं वाधित्वा, ननुसुभां (पां ६।२।१०२।) इत्यु-

१६। विव्रयनामृतावृधो द्वारो देवीरसवतः १

अद्या नूनं च यष्टवे ॥ २४ ॥

ननु यदास्तोदात्तत्वे प्राप्ते, नलोअरमरमिन्नन्ताः (पां ६।२।११६।) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अक्षरं, अक्षिष्, अक्षायी वाचि, वाचमि-
क्षक्तिवाची धातुरिहाभिधक्तिभाजं लक्षयति, ख्युट्च (पां ३।३।
११५।) इति भावे ख्युट्, वोरगादेशः, तस्याङ्गधातुत्वान्, अक्षिष्-
स्याञ् (पां २।३।५४।) इति ख्यामादेशे प्राप्ते, असन्धोऽक्षेति-
वाचिन्नेन प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अष्टोन्मथनाच्च विव्रयनामिति । द्वारो यद्यशालाद्वाराणि विश्व-
वर्णा कवाटोद्घाटनेन विव्रयन्तां । कीदृशो द्वारः, अतारुधः, अतस्त-
सत्यस्य यक्षस्य वा वर्जयित्वाः, देवीर्द्यौतमानाः । असन्धतः, अस-
न्धन्धः, उद्घाटनेन न प्रवेष्टुं पुरुषसङ्करहिताः । यदा असन्धतः प्रवेष्टु-
पुरुषरहितान् यत्र गृहान् तत्पुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्यः, अतस्त-
न्निष्का अभिविषेयमूर्त्तयो विव्रयन्तां विव्रयेषु सेवन्तां, द्वारसेवका
तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते, अथ अक्षिन्दिने नून-
मवशां यष्टवे यष्टुं, अकारादिभान्तरैस्त्वपीति इष्टव्यं । अतारुधः, अत-
र्वाङ्मन्तीत्यर्थे लघ्वन्तर्भावितव्यत्वात्, क्षिप्च (पां ३।२।७६।)
इति क्षिप्, उपमदसमासः, अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१९७।)
इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, लघिर्धातुस्त्वरेणोदात्तः, ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्त्व-
रत्वेन स यत्र शिष्यते । देवीः, वाक्छन्दसि (पां ६।२।१०६।) इति
पूर्वसवर्गदीर्घत्वं, देवशब्दात् पञ्चाशजन्तात्, पुंयोगोदात्तायां (पां
३।२।७।) इति ऊष्, प्रत्ययस्त्वरेणोदात्तः, विभात्या सङ्, यकारदेश-
उदात्तेणोदात्तः (पां ८।२।५।) इत्युदात्तः । असन्धतः, यक्ष वस्तु-
गतौ, अकारस्य अथवेन अकारः, लटः शत्रादेशः, द्वारभावे न
विद्यन्ते यक्षन्तो गच्छन्तो येषु प्रत्यङ्गादिषु तान् असन्धतः । अथ,
अस्मिन्नाल इत्यर्थे, सद्यः परत् (पां ५।३।२९।) इत्यादिना उपसर्ग-
यास्तो निरागताः, तजित्वासर्वनिभक्तिः (पां १।२।१०।) इत्यस-
यसञ्चकत्वात् परस्या निभक्तैर्लुक्, प्रत्ययस्त्वरेणोदात्तः, अक्षिणां,
अन्येषामपि दृश्यते (पां ६।३।१९७।) इति दीर्घत्वं । नूनं, स्व-
नादीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वं । यक्षवे, वज्रे, तुमर्थे चो येनस्येत्वे

१७१ नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उपह्वये ।

इदं नो बहिरासदे ॥

१८१ ता सुजिह्वा उपह्वये होतारा देवा कवी ।

यज्ञं नो यस्ततामिमं ॥

असे असेनधी अधीन् अधीन् अधीन् अधीन् तवे तवेऽ, तवेनः (पां ३। ३। ६।) इति तुभ्यै तवेन् प्रत्ययः, प्रत्यादिना सत्त्वं, निष्ठादाद्यु-
दात्तः ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विधो वर्गः ॥ २७ ॥

अतो सप्तमीत्यधमाह नक्तोषासेति । नक्तस्य, उपसृष्टस्य
नौत्तिककालवाचिनौ, इह तु तत्कालाभिमानिवक्तिमूर्तिद्वये प्रयु-
ज्येते, नक्तोषासा नक्तोषानामिके वक्तिमूर्ती अस्मिन् प्रवर्तमाने
यज्ञकर्मणि उपह्वये आह्वयामः, किमर्थं नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामा-
सीर्थं वहिर्दभमासदे आसत्, प्राप्तुं । कीदृशी मूर्ती, सुपेशसा, शोभन-
व्ययुक्ते । पुनः कीदृशे नक्तोषासा, नक्तोषास्य नक्तोषासा, प्रथमा-
दिवचनस्य, सुपांसुलुक् (पां ७। १। ३६।) इत्याकारः, मनोपोषधा-
दीर्घो ह्रस्वसौ, देवतादन्ते च (पां ६। २। १७१।) इति पूर्वोत्तरपदयो-
रुभयतः प्रकृतिसरत्वं । सुपेशसा, शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते, पूर्व-
वाकारः, पेशस्यन्दो नन्विधयत्वादाद्युदात्तः, बज्रनीचौ, नञ् सुभ्यां (पां
६। २। १७१।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तस्यापवादत्वेनाद्युदात्तत्वं, ह्यचन्-
न्दसि (पां ३। ६। १५०।) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन्, ऊङि-
स्यपदाद्यप्युम् (पां ६। १। १७१।) इति विभक्तिवदात्ता । आसदे,
नञ् वृत्तिश्रयस्यत्ववसादनेषु, धात्वादिः यः स (पां ६। १। ६७।) इति
नष्ट सत्त्वं, आङ्पूर्वादकात् सम्पदादिभ्यो भावे द्विप्, प्रादिसमासः,
अद्युत्तरपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ७ ॥

अष्टमीत्यधमाह ता सुजिह्वाविति । तस्यन्दोऽन सर्वदासत्वात्
प्रसिद्धार्थवाचो, ता नौ याजिकप्रसिद्धौ वाच्यौ उपह्वये आह्वयामि,
नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यजतां, तावुभौ यजताननुल्लेखतां । कीदृशी
नौ सुजिह्वा, शोभनजिह्वेति, प्रियवचनौ, शोभनव्यापौ वेत्तव्यः ।
होतारा, शोभनजिह्वादौ । देवा दीक्षौ देवसम्पन्नौ, अथर्ववेमावची-
दैवहोत्रात्मनौ । कवी मेधाविनौ । ता, तौ, त्रितीयादिवचनस्य,

१५०१ इह त्वष्टारमयियं विम्वरूपमुपद्वये ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥

असि च (पां ६।१।१०५।) इति निषिद्धं दीर्घत्वं, वाच्यन्दसि (पां ६।१।१०६।) इति षष्ठोऽभ्युच्चायते । मयोभुवः, मीन् हिंसायां, हिनक्ति दुःखमिति मयः सुखं, यास्तद्भावयन्तीति मयोभुवः, अन्तर्भावितवर्णार्द्रवः क्षिप, कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । नर्हिः, कृष्टे-र्नणीयश्चेति इतिप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरः । सीदन्तु, घट्टविश्वरखगत्व-सादनेषु, या प्रा भ्या स्था स्ता दाण् (पां ७।१।७०।) इत्यादिना सीदा-देशः । अस्मिन्, विधेर्हिंसाधंस्तु शोचणार्थस्तु वा सम्मदादिभ्यो भावे क्षिपि नञा वङ्गप्रोहिः, पूर्वपदप्रकृतिसरं वाधिला, नञ्सुभ्यां (पां ६।१।१०२।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

पत्नीसंवाजे त्वष्टुः पुरोऽनुवाच्या इह त्वष्टारमयियमिति, शंभुवा-क्ताय समेषित इति खण्डे सूत्रितं, सन्ते पर्यासि समुयन्तुवाजा इह त्वष्टारमयियमिति, तामेतां पुरोऽनुवाच्यां सूक्ते दशमीन्धधमाह इह त्वष्टारमयियमिति । त्वष्टारं त्वष्टुनामकमग्निमिह कर्मस्थूपङ्कये । कीदृशं अयियं श्रेष्ठं, विम्वरूपं वङ्गविम्वरूपमेतं । सीऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु, इत्ययजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोतित्यर्थः । त्वष्टारं, तच्छू तच्छू तनूकरणे, ङन्, स्वरतिष्ठतिरूपयति धृञ्दितो वा (पां ७।१।७७।) इति इडभावयक्षे, स्तोः संयोगाद्योरन्ते च (पां ८।१।९६।) इति ककारशेषः, छत्वं, द्वितीयैकवचने, षट्तोऽङि सर्वनामस्मानयोः (पां ७।१।११०।) इति गुणे, अमृन् (पां ६।१।११।) इत्यादिना उपधाया दीर्घः, ङनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । अयियं, अयादित्यनुङन्तो, षट्ते च (पां ७।१।११७।) इति घा प्रत्ययः, आयजेयीनीयिषः (पां ७।१।११।) इत्यादिना चकारस्त इत्यदेशः, षष्ठेति च (पां ६।१।१७८।) इत्यङोपः, आयन्नादिषु अपदेशिवङ्गजनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति अपदेशिवङ्गाधात् प्रत्ययाद्युदात्त-त्वात्, तथा कश्चित्करखादिति भाव्यात् घर्षाच्चत्वादन्तोदात्तत्वं । विम्वरूपं, विम्वानि रूपाणि त्वष्टुवत्पत्रलेन यस्य, त्वष्टा वै प्रभृतां मिथुनाणां वयङ्कदिति श्रुतेः, विम्वरूपस्याद्युदात्तत्वात् पूर्वपदप्रकृति-सरत्वे प्राप्ते, वङ्गप्रोहि विम्वं सम्वायां (पां ६।१।१०६।) इति

११११ अवसृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।

प्रदातुस्तु चेतनं ॥

११२१ स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवा उपह्वये ॥ २५ ॥

पूर्वपदान्तीदासत्वं । अस्माकं, अमु लोपणे, युष्मदिभ्यां मदिति मदिष् प्रत्यय औशादिकः, प्रत्ययस्त्रेकान्तीदासः, सस्त्रीबहुवचनसाम्, अच परमपि, योऽचि (यां ७।२।५८।) इति यत् वाधित्वा, निधत्वात् प्रतिपदविधित्वाच्च, साम आकम् (यां ७।१।३१।) इति आस आकमादेशे छते, अनादेश इति निषेधेन यत्नाभावात्, शेषे लोपः (यां ७।१।६०।) इति दकारलोपं अकारान्तत्वेन प्रश्नात् प्राप्तस्यापि सृष्टः साम इति निर्देशे स्थानिन्त्यन्तर्भावेन निवृत्तिः, यवमर्थं यव हि साम इति ससृष्टकनिर्देशः । केवला, यमादेशाद्वृत्तिमत्त्वादायु-
दासः ॥ १० ॥

एकादशीन्वयमाह व्यवसृजेति । हे वनस्पते, एतन्नामकामो देव, हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज समर्पयेत्यर्थः, प्रदातुर्यज-
मानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं तत्प्रसादादक्ष । वनस्पते,
आमन्त्रितान्प्रघातः । देव, पादादित्वाच्च निघातः, वाचिकमामन्त्रिता-
युदासत्वं । हविः, अचि मुचि ऊ रुमि हृदि हृदिभ्य इतिरिति इतिः
प्रत्ययः, प्रत्ययस्त्रः । दातुः, ददातेस्तृच्, चितः (यां ६।१।१६९।)
इत्यन्तीदासः, इति, अतउत् (यां ६।१।१११।) इत्युभयैवादेशः,
रपरत्वं, दातृस्य (यां ८।२।२७।) इति सलोपः, एकादेशस्त्रे-
कौकार उदासः । चेतनं, चित्ती सकृच्चाने, कश्ये ल्युट्, योरनादेशः,
लघूपधगुणः, किति (यां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्यो-
दासत्वं ॥ ११ ॥

द्वादशीन्वयमाह स्वाहा यज्ञमिति । स्वाहाशब्दो हविःप्रदान-
वाप्ती सन्, एतन्नामकमग्निविशेषं कथयति, तदग्निस्मादितं यज्ञं
यज्ञायेन्नतुष्टुर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे अतिजः कृणोतन कुर्वत,
तत्र यज्ञे देवान् उपह्वये । कृणोतन, कृवि द्विसाकरकथोच्च, इदित्वा-
नुम्, लोपश्चमयुद्धवचनस्य, तस्यस्मिपां तान् तन् तामः (यां

अतुर्दशवर्त ॥

१११ एभिरग्रे दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये ।
देवेभिर्याहि यक्षि च ॥

१।३।१०१।) इति तादेशः, तन्ननननयनाच्च (पां ३।१।३५।)
इति तन्ननादेशः, अग्निं प्राप्ते, धिन्निष्ठवयोरच (पां ३।१।८०।)
इत्युप्रत्ययः, तत्तन्निष्ठयोगेन वकारस्य चाकारस्य, अतो लोपः (पां ३।
३।३८।) इति लोपस्तस्य, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (पां १।१।
५०।) इति स्थानिवद्वादादकारस्य लघूपधगुणो न भवति, तन्नयः
मिस्वेनाडित्वादकारस्य गुणः । इन्द्राय, इदि परस्मैभ्यश्च इति धातोः,
अप्तेन्द्रायेत्यादिमा रन्प्रत्यय औगादिकः, भित्त्वादाद्युदात्ता । यज्वनः,
यज्जदेवपूजा सकृत्तिष्ठरगदानेषु, सुयजोऽग्निम् (पां ३।१।१०३।)
इति ऋनिप्, अस्ति भस्मरूपायां अलोपे प्राप्ते, नसंयोगादमन्तात्
(पां ३।३।१३०।) इति निषेधः, ऋनिष्मिन् धातुखर एव
शिष्यते । गृहे, यच्च उपादाने, मेहे का (पां ३।१।१३३।) इति
अप्रत्ययः, गृहिज्या (पां ३।१।१३६।) इत्यादिना सम्प्रसारणं, पर-
पूर्वत्वं । देवानुपेत्य च संहितायां, दीर्घादटिसमानपादे (पां ८।३।
३।) इति नकारस्य बत्वं, आतोऽटिनिष्मिन् (पां ८।३।१।) इत्या-
कारः सानुनासिकः, ओ भगो अघो अपूर्वस्थ योऽग्निः (पां ८।३।
१०।) इति यत्वं, तस्य, लोपः शाकन्त्यस्य (पां ८।३।१६।) इति
लोपः ॥ ११ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्तः ॥ १५ ॥

एभिरग्रे इत्यादिकस्य दादशर्चस्य सूक्तस्य ऋग्विष्णुसंज्ञापूर्ववत्,
तत्र सूक्तं नञ्देवताकं, अतएवानुक्रम्यते एभिर्वैश्वदेवमिति । धिनि-
योगस्तु व्यूढदादशास्य प्रथमे छन्दोमे द्वितीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे एभि-
रग्रे दुवो गिर इति सूक्तं, तथा च सूक्तितं, अथ छन्दोमाः समुदा-
दुर्भिरित्युपक्रम्य एभिरग्रे दुवो गिर इति वैश्वदेवं तत्, तत्र प्रथमा-
व्यवसाह एभिरग्रे इति । हे अग्ने, एभिरस्मिन् पक्षे सम्भावितैर्वि-
श्वेभिः सर्वदैवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतमाग्रायं दुवोऽस्मदीयां
परिचर्यां, गिरोऽस्मदीयाः क्षुतीश्च प्रति आयाहि आगच्छ, आगच्छ
यक्षि च यज च । एभिः पूर्ववद्विदितायां देवानामिदमा पदामर्चाव्,

१२१ आ त्वा कण्वा अद्घत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न आगहि ॥

इदमोऽन्वादेशेऽग्ननुदात्तस्तृतीयादौ (पां २ । ४ । १२ ।) इत्यग्ननुदात्तः, शिखात्सर्वादेशः, नेदमदसोः (पां २ । १ । ११ ।) इति भिस ऐसा-
देशाभावः, विभक्तिरग्ननुदात्तैव, न च ऊहिरमित्यादिना विभक्त्येवदा-
त्तत्वं, तत्रान्तोदात्तादित्वधिकादात् । हुवः, नन्विषयस्याविषयस्यो-
न्नाद्युदात्तत्वं । विभेभिः, विश्वशब्दे, विश्वेः कृत्तिति कृन्तो निष्वा-
दाद्युदात्तः, वङ्गं कृन्दसीति भिस ऐस् न भवति, वङ्गवचने भव्येत्
(पां ७ । १ । १०३ ।) इत्येत्वं । सोमपीतयं, सोमशब्दः, अर्धिशुक्लि-
त्यादिनामग्नौ निष्वादाद्युदात्तः, सोमस्य पीतिर्यस्मिन्मात्रे स सोम-
पीतिस्यसौ, तादर्थं चतुर्थी । देवेभिः, वङ्गं कृन्दसीति भिस ऐसा-
देशाभावः, वङ्गवचने भव्येदित्येत्वं । यच्छि, यज्ञेर्षोऽः सिप्, वङ्गं
कृन्दसीति श्रयोक्तुः, वक्ष भवज (पां ८ । २ । ३६ ।) इति घत्, घञोः
कः सि (पां ८ । २ । ३१ ।) इति कत्वं, सेर्हिदादेशश्चान्दसत्वात् भवति,
सिप्: पित्वेनानुदात्तत्वादात्तुस्त्वं एव ॥ १ ॥

द्वितीयाष्ट्यमाह आ त्वा कण्वेति । हे विप्र मेधाविब्रजो, कण्वा
मेधाविन ऋत्विजः, त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वा, अद्घत आकृयन्ति, तथा ते
धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृह्णन्ति कथयन्ति, अतो हे अग्ने, देवेभिर्देवैः
सह आगच्छ आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसङ्ख्याकेषु मेधावि-
ऋत्विज्जगमसु कण्वा ऋभुरिति प्रठितं । त्वा, त्वामौद्वितीयाद्याः
(पां ८ । १ । २३ ।) इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । कण्वा, कञ् शब्दार्थः,
अग्नं पुनित्ति कश्चि खटि वशिभ्यः कृत्तिति कृन्प्रत्यय सौम्यादिकः,
निष्वादाद्युदात्तः । अद्घत, कृन्त्यङ्गायां शब्दे च, कृन्दसि जुङ् वङ्-
जिठः (पां १ । ४ । ६ ।) इति वर्त्तमाने जुङ्, निष्वादात्मनेपदः,
भस्य, आत्मनेपदेष्वनतः (पां ७ । १ । ५ ।) इत्यदादेशः, प्रेः सिप्,
यक्षाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इतीदृशप्रतिषेधाः, वङ्गं
कृन्दसीति सख्यसारथं, परपूर्वत्वं, वनः (पां ६ । ४ । २ ।) इति
दीर्घत्वं, आदेशप्रत्यययोः (पां ८ । १ । ५० ।) इति घत्वं, कृन्दसत्वा-
दुकारस्य न गुणः, अडागमः । गृह्णन्ति, गृह्णन्ते, चठो भि, भोऽन्ताः (पां
७ । १ । १ ।) इति भस्त्वान्तादेशः, आदिभ्यः ज्ञा (पां ६ । १ । ८९ ।)

१३१ इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्भारुतं गणं ॥

इति आ, पादीनां ऋचः (पां ७।३।८०।) इति घातोर्ऋत्, आव्यस्तयोरातः (पां ६।४।१२१।) इत्याकारलोपा, ऋवर्णाच्चेति वृक्ष्यमिति वार्त्तिकेन शतं, तिङ्शब्द एव शिष्यते। विप्र, आमन्वित-निघातः । से, अनुदात्तमित्यनुसृष्टौ, तेमयावेकवचनस्य (पां ८।१।२९।) इति षष्ठास्तं इत्यादेशः । देवेभिः, कान्दस्य सेसाभावः । ऋहि, गच्छु, कृषु गतौ, लोटः सिप्, सेह्यपिच (पां ३।३।८७।) इति सेह्यदेशः, कर्त्तरिश्चप् (पां ३।१।६८।) इति शप्, तस्य, वज्रं कन्दसीतिपुक्, अनुदात्तोपदेशे (पां ६।४।२९।) इत्यादिना मकारस्य लोपः, तस्य, अस्तिङ्वदत्राभात् (पां ६।४।२२।) इत्य-सिङ्गत्वात्, अतोऽङ् (पां ६।४।१०५।) इति हेर्लुङ् भवति ॥ २ ॥

तृतीयामृचमाह इन्द्रवायू बृहस्पतिमिति । इन्द्रादिदेवान्, भारुतं मरुतां वायूनां सम्बन्धिनं गणस्य, हे अग्ने यज्ञीति यद्वयमनुवर्त्तते । इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू, देवतादन्ते च (पां ६।१।१६।) इति प्राप्तस्यानङ्, उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन प्रति-षेधः, देवतादन्ते च (पां ६।१।१७२।) इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृति-स्वरत्ने, नोत्तरपदोऽनुदात्तादौ (पां ६।१।१७२।) इति निषेधः, समासान्तोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं, तद्बृहतोः कर्मत्वोच्चोऽदेवतयो-रभिधेययोः सट् लक्षापो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन लक्षोपः सुडाग्रमन्त्र, बृहस्पत्यन्माद्युदात्तं केचिदस्यैवन्तीति वासनः, पा दक्ष्ये, पातीति यतिः, पातीर्हतिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्येवाद्युदात्तः, समासे, उभे वन-स्यत्वादिवु वगयत् (पां ६।१।१७०।) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं । मित्रा, द्वितीयायाः, सुषांसुमुग्निवादिना विभक्त्येवादेशः । चित्वा-दन्तोदात्तत्वं । आदित्यान्, दितेरपत्यानि आदित्याः, दित्यदित्या-दित्यपत्युत्तरपदाख्यः (पां ४।१।८५।) इति ख्यः प्रत्ययः, प्रत्यय-स्वरः । भारुतं, मरुतां विनाहः, अनुदात्तादेशः (पां ४।३।१७०।) इत्यन्, नित्यादाद्युदात्तः ॥ ३ ॥

१४१ प्र वो भियन्त इन्द्रवो मत्सरा मादयिष्णवः ।

द्रप्ता मधुशमूषदः ॥

१५१ ईलते त्वामवस्थवः कण्वासो वृत्तवर्हिषः ।

हविष्मसो अरद्धुतः ॥

चतुर्थीत्यत्रमाह प्र वो भियन्त इति । हे इन्द्रादिदेवाः, वो युष्मदहं-
मिन्द्रा सोमाः प्रभियन्ते प्रकर्षेयं सम्पाद्यन्ते । कीदृशाः, मत्सरा-
क्षुत्तिकारकाः । मत्सराः सोमो मन्दतेक्षुत्तिकर्म्मन् इति वाक्ता ।
मादयिष्णवः, हर्षहेववः । मत्सा शिन्दुस्थाः । मध्वः, मधुराः । चमूषदः,
चमूधु चमसादिपात्रेण्यवस्थिताः । प्र, अवहितान् (पां १ । ४ । ८२ ।)
इति अवहितप्रयोगः । भियन्ते, भजोयन्ति, रिद्धप्रयन्तिषु (पां
० । ४ । १८ ।) इति रिद्धादेशः, ह्वो वा, ह्वयहोर्भञ्जन्तीति ह्वा-
रस्य भकारः । इन्द्रवः, उन्धो लोदने, उन्धन्ति यात्राणीति, निदि-
त्यनुहन्ती, उन्धेरिषादेरिति उपत्यय सौम्यादिकः, आदेरिषारकः,
निष्वादाद्युदात्तत्वं । मत्सराः, मद द्रष्टव्योर्भे, निदित्यनुहन्ती, मधु-
मादिभ्यः किदिति सरःप्रत्ययः, तितु च य वि सु सरकसेषु च
(पां ० । २ । ६ ।) इतीट्प्रतिषेधः, चित्त्वादनोदात्तः । मादयिष्णवः,
मदी हर्षरत्नेपनयोः, मदीर्घान्तात्, षेष्मसि (पां ३ । २ । ११७ ।)
इतीष्मच्, षेरनिटि (पां ६ । ४ । ५१ ।) इति षिणोपे प्राप्ते अदा-
मन्ताज्वात्येतिष्म्यु (पां ६ । ४ । ५५ ।) इति अयादेशः, चित्त्वादनो-
दात्तः । मध्वः, मधुशब्द आद्युदात्त उत्तरः, मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुंनि-
कृत्वं, सञ्ज्ञायुर्वचो विधिरनित्य इति परिभाषया, जसि च (पां ० ।
३ । १०६ ।) इति गुञो न भवति । चमूषदः, चमु क्नु जमु अदने, चम्वे
भक्षते येषु चमसेषु ते चम्वः, हवि चमोत्यादिना उः प्रत्यय सौम्यादिकः,
तच लोदन्तीति चमूषदः, सत्पूषिध (पां ३ । २ । ६१ ।) इत्यादिनाक्षिद्,
स्यमादेराकृतिगतात्वात् घत्वं, क्नुत्तरपदप्रकृतिसदृशत्वं ॥ ॥

यक्ष्मीत्यत्रमाह ईलते त्वामिति । हे अघ्रे, त्वामीकसे अलिनः
क्षुर्वन्ति । कीदृशाः, अवस्थवः, अवर्गं रक्षन् तज्जेतून् देवानिच्छन्तः ।
कण्वासो मेघाविनः । वृत्तवर्हिषः, आच्छरवार्थे विनदभः । हविष्मसो
हविष्मन्तः । अरद्धुतः, अकृष्टर्षाः । ईलते, ईलकुतौ, अनुदानेत्वा-

१६१ दृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वद्वयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ २६ ॥

छटो भ, अदिप्रभृतिभ्यः श्रयः (पां १।४।७१।) इति श्रयो वृत्, आत्मनेपदेष्वनतः (पां ०।१।५।) इति भस्मादादेशः, छित आत्मनेपदानां छेदे (पां १।४।८६।) इति छेदेत्, तास्यनुदात्तोत् (पां ६।१।१८६।) इत्यादिना सत्तार्थधातुकस्यानुदात्तत्वाद्भातुस्वरः शिष्यते । अयस्यवः, अयस्सीत्येवा देवाणामतिश्रयेनेच्छन्ति, सुप आत्मनः कश्च (पां ३।१।८।) इति कश्च, कश्चि च (पां ०।४।३५।) इति ईत्वं न भवति, न ह्यस्यमुत्तस्य (पां ०।४।३५।) इति निषेधात्, सर्वप्रातिपदिकेभ्यो जायसायां सुवृत्तस्य इति वार्त्ति-
कोन सृक्, यस्माच्छन्दसि (पां ३।२।१००।) इति उपत्ययः, अतो लोपः (पां ६।४।४८।) इत्यकारस्य लोपः, प्रत्ययस्येवान्तोदात्तत्वं । अण्वाक्षः, अक्षश्चार्थः, कण्वन्ति ध्वनन्ति क्षौजादिपाठेनेति कण्वा
च्छतिजः, अणू मृषि लठीत्यादिना कृन्प्रत्यय औकादिकः, सिन्वादा-
द्युदात्तः, आञ्जसेरसृक् (पां ०।१।५०।) इत्यसृक् । दृत्तवर्धियः,
दृत्तमुक्तं, वज्रवीर्यै पूर्वपदप्रकृतिस्यत्वं । हविष्यन्तः, हविरेषामस्तीति
हविष्यन्तः, तसौमतर्थ (पां १।४।१६।) इति भवेनापदत्वान्न सर्वं ।
अरुद्रतः, अरुद्रर्ष्यन्तीत्यरुद्रतः, क्षिप् च (पां ३।१।७६।) इति क्षिप्,
क्रुक्षस्य पितृकृति रुक् (पां ६।१।७१।) इति रुक्, कपिलादीनां
सन्धाकृन्दसोर्वा कोरत्वमापद्यते, इति लकारस्य रेफादेशः ॥ ५ ॥

यस्मीन्द्रमहा दृतपृष्ठा इति । हे अग्ने, त्वा त्वां ये अन्वा दयेन
वहन्ति । कीदृशाः, दृतपृष्ठाः, घुष्टाङ्गत्वेन दीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः, मनः
सङ्गल्भमाणेषु रथे युज्यमानाः । वद्वयो वोढारः । तैरन्वैः सोमपीतये
सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति श्रेयः । दृतपृष्ठाः, छ स्रवदीप्ति-
कान्तिमनियु, दृतं दीप्तं पृष्ठं मेवान्ते दृतपृष्ठाः, दृतशब्दः प्रत्ययस्ये-
वान्तोदात्तः, वज्रवीर्यै पूर्वपदप्रकृतिस्यत्वं । मनोयुजः, मनसा युज्यत
इति मनोयुजः, अतिददृक्खगिदमुष्णिगद्युजिज्जुवाश्च (पां १।
२।५६।) इति क्षिन्प्रत्ययः, छदुत्तरपदप्रकृतिस्यत्वं । तां, तामौ-
दित्तीवावाः (पां ८।१।२५।) इत्यनुदात्तत्वादेशः, वहन्ति, श्रयन्ति-
योरनुदात्तत्वाद्भातुस्वरः, यदुपयोगाभिधावाभावः । वद्वयः, निदि-

१७१ तान्यजत्रौ ऋतावृधोऽग्रे पत्नीवतस्कृधि १

मध्वः सुजिह्व पायय ॥

तन्मृदत्तौ, वहिन्निभुयुक्ताह्वात्तरिभ्यो निदिति नि। प्रत्यय सौम्यादिकः,
तस्य निष्वादाद्युदात्तत्वं । आ देवान्त्वोमपीतये, सोमपीतये, उक्त-
पूर्वमिति । सकारोपरतो नकारस्य संहितायां, नञ् (पां ८। १।
३०।) इति ध्रुडागमः, खरि च (पां ८। ३। ३५।) इति चत्वं, चयो-
द्वितीयाः ऋत्विष्यस्वरसादेरिति बाष्पमिति वार्त्तिकेन द्वितीयस्यकारः
। ६। इति प्रथमस्य प्रथमे वृत्तिश्रीं वर्गां ॥ २६ ॥

सुतो सप्तमीस्यमाह तान्यजत्रानिति । हे अग्ने, ताश्चिन्नादीन् देवान्
यजत्रान् यजनीयान्, ऋतावृधः, ऋतस्य सत्वस्य यज्ञस्य वा वर्द्धकान्,
मलोवतः मल्लीयुक्तान् छधि कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत, मज्जा
मधुरस्य सोमस्य भागं देवान् पायय । यजत्रान्, अग्निं नक्षि यजि
यन्ति यतिभ्योऽजक्रिति यजेरन्व गृह्यत्य सौम्यादिकः । ऋतावृधः, वधु-
वृद्धौ, अन्तर्भावितव्ययात्, क्षिप् च (पां १। २। ७५।) इति क्षिप्,
अन्येषामपि दृश्यते (पां ६। १। १३७।) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं,
वृधेर्धातुस्वरः समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्यत्वं । अग्ने, यादादिता-
त्रामन्वितनिघातः, वाङ्मनसाद्युदात्तत्वं । मलोवतः, पथ्युर्गो यज्ञसंघेजे
(पां ३। १। ३३।) इति छीप्, इकारस्य च नकारः, ता शर्वा सन्तीति
मनुप्, ह्रस्वसीरः (पां ८। २। १५।) इति बत्वं, यतिशब्दो उति-
प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः, छीप्मनुषीरनुदात्तात् स शव शिष्यते । छधि,
छजो जोटः सिप्, सेष्ठाभिच (पां १। ०। ८०।) इति सेर्हिरादेशः, वृद्धं
ह्रस्वीति विकरणलुक्, अग्रं पुं क ह्रस्वशब्दसि (पां ६। ०। १०२।)
इति हेर्धिरादेशः, वेर्धित्वादुदात्ताभावः, । मध्वः, उक्त एवम् । सुजिह्व,
आमन्वितनिघातः । पायय, पां याने, पिबन्तं प्रयुङ्क्त इत्यर्थे, हेतुमसि
च (पां १। १। २६।) इति णिच्, शास्त्राशास्त्रा व्यावेर्पां युक्, (पां ०। ३।
१०) इति युक्, पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवत्त्वे, अतएवाद्यवधायक-
त्वान्मध्य इत्यपेक्ष, लिङ्ङ्ग तिङ् (पां ८। १। २८।) इति निघातः ॥ ३॥

ऋतमीश्वरमाह ये यजत्रा इति । ये देवा यजत्रा यष्टस्त्राया ये देवा
ईष्टाः सुखास्ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते याज्ञे
वा, हे अग्ने, ते त्वदीयया जिह्वा मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तः ।

- १८१ ये यजत्रा य ईडास्ते ते पिबन्तु जिह्वया ।
 मधोरग्रे वषट्कृति ॥
 १८२ आकीं सूर्यस्य रोचनादिभूां देवां उषर्बुधः ।
 विप्रो हेतेह वक्षति ॥

यजत्रा इति गर्तः । ईडाः, ईडकुती, ऋहकोर्णत् (पां ३ । १ । १२० ।)
 इति स्यात्प्रत्ययः, तिङ्प्रत्यये धातो, ईडवन्द्यप्रसङ्गोऽयं स्यात् (पां ३ ।
 १ । १२० ।) इत्याद्युदात्तत्वं । ते, ते, इत्युभयत्र द्वितीयस्य ते इति शब्दस्य
 बुद्ध्यादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः, प्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
 अग्रे, आगन्तितनिघातः । वषट्कृति, करोतेः सम्प्रदादिभ्यो भावे
 क्तिप्, वषट्कृत्यस्य करणं यस्मिन् याग इति वज्रग्रीहिः, वषट्कृत्यस्य
 निपातत्वादाद्युदात्तत्वं, वज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिसारत्वं ॥ ८ ॥

वषट्कृत्यस्य, आकीं सूर्यस्येति । विप्रो मेधावी होता होत-
 निष्पादकोऽग्निः उषर्बुधः, उषः काले यागसमये यागगमनाय प्रमु-
 क्षमानान् विश्वान् देवान् सूर्यस्य सम्बन्धिनो रोचनात्सर्गलोकादिषु
 कर्त्तव्यं आकीं वक्षति आब्रूतु । आकीं, निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य,
 सूर्यशब्दे, राजसूयसूर्यशब्दयोश्च (पां ३ । १ । १२० ।) इत्यादिक
 अयप्रत्ययान्तो निपातितः, अयः पिप्वाद्वातुषरेणाद्युदात्तः । रोच-
 नात्, रोचमानात्, यच दीप्तौ, अमुदात्तेत्यच वजादेः (पां ३ । १ ।
 १२० ।) इति कर्त्तरि युच्, चितः (पां ३ । १ । १२१ ।) इति चित्वादनो-
 दात्तत्वं । विश्वान्, विश्वशब्दे विश्वेः कृत्तृति कर्त्तृन्तो निष्वादाद्युदात्तः ।
 उषर्बुधः, उषर्बुधस्त इत्युषर्बुधः, क्तिप् च (पां ३ । २ । ७६ ।) इति
 क्तिप्, धातुषरेणोकार उदात्तः, समासे छदुत्तरपदप्रकृतिसारत्वं ।
 विप्रः, अक्षेत्रेणादिना रन्प्रत्यय लोकादिकः, निष्वादाद्युदात्तः । होता,
 इत्येतेषां णीत्ये ण्, वज्रं कृन्दसीति सम्प्रसारणं, परपूर्वत्वं, गुणः,
 निष्वादाद्युदात्तः । इह, इदमेव (पां ३ । १ । १२१ ।) इति इः प्रत्ययः,
 इहम इह (पां ३ । १ । १२१ ।) इति इहप्रत्ययः, इहः शिवात् सर्वादेशः,
 प्रत्ययकारः । वक्षति, वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे क्तिप्, वस्य विभ्, कर्त्त-
 रिति शप्, अमि परतः, तिङ्प्रत्ययं क्तिप् (पां ३ । १ । १२१ ।) इति सिप्,
 अत्यन्तवर्त्तानि, तिङ्प्रत्यय इति निघातः ॥ ८ ॥

११०१ विन्नेभिः सोम्यं मध्वग्र इन्द्रेण वायुना ।

पिबा मित्रस्य धामभिः ॥

११११ त्वं होता मनुर्हितोऽग्रे यज्ञेषु सीदसि ।

सेमं नो अध्वरं यज ।

अग्निष्टोमे प्रउमशस्त्रस्य याव्या विन्नेभिः सोम्यं मध्विति, सोम-
मग्ने, शस्त्रादितिस्रष्टे स्रष्टितं विन्नेभिः सोम्यं मध्विति याज्येति,
सामेतां याव्यां स्रष्टे दशमीष्टममाह विन्नेभिः सोम्यं मध्विति । हे अग्ने,
त्वं विन्नेभिः सर्वैः पूषभमादिभिर्देवैरिन्द्रेण वायुना मित्रस्य सम्बन्धि-
भिर्धामभिस्तोमभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसम्बन्धि, मधु
मधुरं भागं पिब । विन्नेभिः, वज्रं कन्दसीति मिसरीखादेशाभावात् ।
सौम्यं, सोममर्हति य इत्यनुष्टौ, मये च (पां १ । १ । १३० ।)
इति याः प्रत्ययः, सोमस्य विकार इत्यर्थे, यस्मेति च (पां १ । १ । १३० ।)
इत्यन्याकारलोपः, प्रत्ययस्वरः । मधु, फलि पाटि नमि मनि जनाकुक्
पटिनामिधतस्मेति उःप्रत्यय खेबादिकः, निदित्यनुष्टोतर्निष्ठादाद्युदात्तः ।
वायुना, कृ वा पाञ्चि मि खादि साध्यसुभ्य उस्मिति उक्प्रत्यय खौयादिकः,
आतो युक् चियत्कृतोः (पां ० । १ । ११ ।) इति युगाग्रसः, प्रत्ययस्वरः ।
पिब, पापाने, षोढः सेर्हिदादेशः, अग्नि, या वा भ्रा ख्याकादात् (पां
० । १ । ०८ ।) इत्यादिना पिबादेशः, अतोहेः (पां १ । १ । १०५ ।)
इति हेर्नुक्, अपः यित्वाडातुस्वरः पादादिष्वाङ्निघातः, द्युजाडत-
स्किः (पां १ । १ । ११५ ।) इति संहितायां दीर्घः, धामभिः, धाम् आतोः,
आतो मनिन् (पां १ । १ । ०७ ।) इति मनिन् प्रत्ययो निस्वरः । १०१
यत्कादशीष्टममाह त्वं होतृति । हे अग्ने, मनुर्हितः मनुष्या होता-
दिरूपेण मनुष्येण हितः सम्पादितो होता होमनिष्पादको यत्नं
यज्ञेषु सीदसि तिस्रध्वि, स त्वं नोऽस्मदीयमिममभ्वरं यत्नं यज
निष्पादय । मनुर्हितः, मन्वत इति मनु, जनेर्हसिदित्यनुष्टौ,
वज्रकमन्वत्रायि उस्, अर्चिं पूषमीत्यादिना, निदित्यनुष्टौ निष्ठा-
दाद्युदात्तः, हितः, घाञ् आतोः, निष्ठा (पां १ । १ । १०९ ।) इति त्तः
प्रत्ययः, दधातेर्हिः (पां ० । १ । १२ ।) इति दधातेर्हिदादेशः, मनुष्या
हितो मनुर्हितः, कर्त्तृकद्वये कस्य वज्रं (पां १ । १ । १२ ।) इति

११२१ युष्वा धैरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।
ताभिर्देवा इहावह ॥ २७ ॥

सनासः, ह्यस्त्रराप्रवादेन, द्वितीयाकर्म्मणि (पां ६।१।४८।) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदति, यदृष्ट निश्वसन्मत्सवसादनेषु, यदः सिष्, अपि, पात्राभ्यां (पां ७।१।७८।) इत्यादिना सीदादेशः, निघातः । सेमं, इत्यत्र संज्ञितायां, सेरिचलोपेत्त्यादपूरणं (पां ६।१।१७।) इति सेरिचलोपे गुणः । अघ्नत्, न विद्यते अतो यस्मिन् सोऽघ्नत्, मन्सुभ्यां (पां ६।१।१७१।) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । गोअभ्यमन्त्यत्र संज्ञितायां, यदः पदान्तादति (पां ६।१।१०६।) इति पूर्वस्य भागं, प्रकृत्यान्तः प्रादमन्त्यपने (पां ६।१।११५।) इति प्रकृतिभावान्निरवर्तते ॥ ११ ॥

द्वादशोऽन्वयमाह युष्वा इति । हे देवाभ्यो, रोहितो रोहितोऽभ्यो-भिधेयाश्वदीया नटवा रथे युष्मद्योजय, हिश्वः यदयूरवायः । कीदृशीर्नटवाः, अरुषीर्गतिमतीः । हरितः, चतुं रथाकृष्टान् पुत्रवान् नेतुं समर्थः । ताभिर्नटवाभिरिहास्मिन् कर्म्मणि देवाना-वह । युष्म, यजिद्वोगे, योऽः स्वरित्त्वादात्मनेपदं धास्, धासःसे (पां ३।७।८०।) इति धासः से आदेशः, सवाभ्यां वातो (पां १।७।६१।) इति वादेशः, रधादिभ्यः अम्, बाऊलकाङ्गुक्, कृतवत्वे, प्रत्ययसंज्ञान्तोदात्तः, संज्ञितायां, ह्यचोऽतच्छिङः (पां ६।१।११५।) इति दीर्घः । अरुषीः, अरु गतौ, रणि गच्छन्तीत्यरुषी नटवाः, अहनिभ्यामुघ्न इति उवम्प्रत्यय औषादिकः, धातोर्गुणो रूपरत्नं, निष्वादाद्युदात्तोऽयमप्रत्ययस्मात् स्त्रियां कान्तसो ङीप्, अति, प्रथ-मयोः पूर्वसवर्णः (पां ६।१।१०९।) इति दीर्घः । रथे, हजिकु-विमोदमिकाश्वभ्यः यजिति रसेरौषादिकः क्वन्प्रत्ययः, निष्वा-दाद्युदात्तः । हरितः, हृष्टहरिदग्निभ्य इति रिति हरतेरितिप्रत्ययः, रकारः प्रत्ययसंज्ञान्तोदात्तः । रोहितः, रथेऽपि तेनैव सूत्रेणेति प्रत्ययः, रकारः प्रत्ययसंज्ञान्तोदात्तः । ताभिः, सार्वेकायस्मृतीवदिः (पां ६।१।१६८।) इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं, रसोऽन्वयसावर्त्तः (पां ६।१।१८२।) इति निविध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववत् बलानुवातिनौ । १२ । इति प्रथमस्य प्रथमे वृत्तिर्विंशे वर्मः । १७ ।

पञ्चदशस्कन्धः ।

१११ इन्द्र सोमं पिव ऋतुना त्वा विशन्स्विन्दवः ।

मत्सरासोदोक्तः ॥

१२१ मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन ।

यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥

इन्द्रसोममित्रादिकस्य षाडशर्चस्य सूक्तस्य ऋषिब्रह्मन्दी पूर्ववत्, ब्रह्मणेति सूक्तं कृत्स्नम्मुदेवताकं, तथाहि प्रतुषमित्रादिवेवतामन्-
राशि मित्रितानि, तथाचानुक्रम्यते इन्द्र सोममृतस्य, तत्रैत्रीमादती
ताद्यामेयैत्री मैत्रावरुणी चतस्रो ऋषिबोदस आग्निन्वाग्नेयुदेवताः
सर्वत्रेति । विनिबोमस्तु क्षार्णे मरुतः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमान्वजमाह
इन्द्रसोममिति । हे इन्द्र, ऋतुना सह सोमं पिव, इन्द्रः योमसावाः
सोमात् त्वा तां आविशन्तु । कीदृशाः, मत्सरासः इतिकराः । तदोक्त-
स्वमित्रासाः, सर्वदा तदुदरस्थानि इत्यर्थः । इन्द्र, वाङ्मनामन्नि-
माद्युदात्तम् । सोमं, अर्पितसुखित्वादिना मन्पक्ष्य यौवादिना,
मित्रादाद्युदात्तः । पिव, पिबामिचखेत्येवार्थः । आ त्वा विशन्स्विन्द-
वममृतास्वातार्थेन सह समुचयार्थश्चकारो जुतः, अतः, चादिबोये
विभावा (पां = १।१।१३।) इतीयं प्रथमातिरुषिभक्तिर्न
निहन्वते । विशन्स्वितिकोपसाम्येऽपि द्वितीयात्तान्निहन्वत इव,
संहितारवां, आहुतः (पां १।१।२०।) इति प्रातस्य गुणस्य, आत्मनः
(पां १।१।१२०।) इति आत्मनस्य प्रकृतिभावादभावः । इन्द्रः,
म वो भियन्त इत्येवार्थः । मत्सरासः, तत्रैवार्थः, आत्मसेरसम् (पां
०।१।५०।) इत्यस्य, इत्यर्थं मात्र विभेदः । तदोक्तः, तदेवैका
आनं येषां ते तथोक्ताः, बज्रग्रीवौ पूर्वपदप्रकृतिखट्वम् ॥ ११ ।

द्वितीयामन्वजमाह मरुत इति । हे मरुतः, ऋतुना सह योमात् योमः-
गामस्य ऋत्विजः याचात् सोमं पिवत, ततोऽस्मदीयं वज्रं पुनीतन,
शोधयत, हे सुदानवः, योमनदातारो मरुतः हि यस्माद्युयं अह,
तुष्ठां शोधयित्वं प्रसिद्धं, तस्माच्छोधयेत्यर्थः । पिवत, अन्न तिस्र-
ऽप्युददेशाश्च यः परत्वात्तत्सर्वं धातुमानुदात्तम्, धातुकरः, पूर्वोन्नत-
स्वाविद्यमानवन्नेन यदादधत्तान्निषायाभावात्, पूर्ववत्प्रकृतिभावात् ।

१३। अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥

दादत्वेन जन्मोद्यमेऽन्येषु भावतत्त्वज्ञेषु मन्त्रां प्रसिद्धत्वात् प्रभावाभि-
जयाद्यर्थं स्येति युष्मद्व्येन प्रतिनिर्दिष्टं पुनीतनेति प्रार्थनवचने तेषां
हेतुत्वं हि प्रव्येनोच्यते ॥ १ ॥

इतीयाम्बमाह अभि यज्ञमिति । आशब्दः स्त्रीवाची, तच्चाप-
वाक्का आह मेना प्रा इति स्त्रीयां, मेना जानयन्त्येतां, प्रा गच्छन्त्येता-
मिति, प्रा चस्य सन्तीति भावान्, नेष्टुशब्दोऽत्र तच्छास्त्रं देवमाह,
कस्मिंश्चिद्देवस्य नेष्टुत्वेन तदुद्देतत्वात्, हे भावः यत्कीयता नेष्टुशब्दः,
नेऽश्वदीयं यद्यं अभिगृहीहि, अभितो देवानां समीपे स्तुहि, ऋतुना
सह त्वं सोमं पिब, हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि, रत्नानां दाया असि
भवसि, यस्मात् सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः । अभि, उपसर्गाद्याभिवर्ध-
मिति धर्मोदासादभेदोदात्तत्वं । गृणीहि, गृह्ण्ये, षोडः सिधो हिः,
आदिभ्यः आ इति आ, हेडिंत्वात् हेड्यवा (पां ६।०।१११।)
इति ईत्वं, आप्रत्ययस्य क्तिवाङुष्माभावा, पादोर्णं कृत्वा (पां ०।
१।००।) इति कृत्वा, तिङ् विङ् (पां ०।१।२०।) इति निघाता ।
प्रावः, प्रा चस्य सन्तीति मनुष्यं, अत्ययेन यत्त्वं, सन्नुडी, मनुवचोह
(पां ०।३।१।) इति क्तत्वं, विसर्गः, पादादित्थेनामन्वितनिघाता-
भावात् वाङ्मितामन्विताद्युदात्तत्वं, प्राव इत्यस्य विशेषणतया विशिष्य-
वचनत्वात्, नामन्विते समानाधिकरणे (पां ०।१।०१।) इति
निषेधाभावात्, अविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टुशब्दस्य वाङ्मितामाङु-
दात्तत्वं । पिब, प्रमः पिप्वाङातुल्यः, पूर्वयोऽमन्वितवोरविषमना-
वत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दद्यासीति रत्नधा, क्षिप् च (पां
१।१।०६।) इति क्षिप्, पातुल्यः, समासे ऋतुत्तरपरमप्राति-
स्यत्वेन स एव प्रियते । असि, त्रियः पिप्वाङातुल्यः, तिङ् विङ्
इतिनिघातो न भवति, हिच (पां १।१।०६।) इति प्रसि-
धेयाह ॥ १ ॥

- १ ४ १ अग्ने देवा इहावह सादया योनिषु त्रिषु ।
परिभूष पिब ऋतुना ॥
- १ ५ १ ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूर्नु ।
तवेजि सस्त्रमस्तुतं ॥

अनुधीष्टवमाह अग्ने देवानिति । हे अग्ने, देवानिह कर्मणि आबह, ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय, ततस्तान् परिभूषापिब, ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । अग्ने देवानि-
त्त्वयं पादो गतः । योनिषु, यु निश्चये, वहिस्त्रीत्यादिना निःप्रत्यय
श्रीत्यादिना, निष्वादाद्युदात्तः । त्रिषु, यदन्विषतुभ्योहकादिः (पां ६।१।
१०६।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं । परिभूष, भूष चणञ्गाटे, तिङ् तिङ्
इति निघात् । पिब ऋतुना इति शब्दो गतो ॥ ३ ॥

प्रश्नोक्तवमाह ब्राह्मणादिति । हे इन्द्र, ब्राह्मणात्, ब्राह्मणाहंसि-
क्षणात्, राधसो धनभृतात् याजात् सोमं पिब, किं कृत्वा ऋतून्
ऋतुदेवान् चनुदत्त ऋतवोऽपि पिबस्वित्यर्थः । हि यस्यापनेत् तदेव
सत्त्वं ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मादनुभिः सह पानं युक्तं । ब्राह्मणात्,
ब्राह्मण्येवात्र ब्राह्मणे द्वितीयो ब्राह्मणाहंसी कथ्यते, स च पुंलिङ्गे
शेषनिघातेनानुदात्तादिसास्य धन्यन्तो उत्तलक्षमसः, स च तस्यैवाथव-
यवनिघत इत्यवयवविबक्षायां, अनुदात्तादेरन् (पां ३।१।३३।)
इति चण्, तेन निष्वादाद्युदात्तक्षमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः,
वर्चसानुभ्योऽनुमित्यङ्ग, निष्वादाद्युदात्तः । पिब, पादादित्वादाद्यु-
दात्तत्वं, चणोऽतल्लिङ्गः (पां ६।१।१३५।) इति दीर्घत्वं । ऋतु-
दन्वित्वञ्च, दीर्घादृष्टिसमानपादे (पां ८।१।६।) इति नञादस्य
शब्दं, चणानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (पां ८।१।१।) इत्युच्चारस्य सानु-
भाषितत्वं । सह, युद्धदक्षत्वां कृतोऽङ् (पां ७।१।१००।) इत्यङ्,
श्रित्वाद् चर्वादेशः, तवमसो जलि (पां ७।१।७६।) इति तज्ज-
देशः, युद्धदक्षदेशोक्ति (पां ६।१।१११।) इत्याद्युदात्तत्वं चर्वा-
सङ्कु कर्म सत्त्वं, सङ्कुयो (पां ५।१।११५।) इति च, यस्मैपि च
(पां ६।३।१३८।) इतीकारचोपः, प्रत्ययस्यटः । अस्तुतं, कृत्येति
श्रीचार्चस्य क्, नञ्प्रमासः, अथवपूर्वद्वयप्रकृतिशब्दत्वं ॥ ३ ॥

१ ६ १ युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूतभं ॥

ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ २६ ॥

महीन्द्रवनाह युवं दक्षमिति । ये धृतव्रत लीकृतवर्णौ, मित्रा-
वरुण हे मित्रावरुणामात्मनौ देवौ, युवं उभौ युवा ऋतुना सह अस्म-
दीवं यज्ञमाशाथे आशुथः । कीदृशं वधं, दक्षं प्रवर्जं । दूतभं दुरदं,
अशुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्नोमितीत्यर्थः । युवं युवा, प्रथमादिवचनं
चौ, उपपन्नयोरेव (पां ७ । १ । २८ ।) इत्यमरदेशः, युवावौदिवचनौ
(पां ७ । २ । ६९ ।) इति मय्यन्तस्य युवादेशः, श्रेयोपः (पां ७ ।
२ । ६० ।) इति ठिजोपोऽन्यजोपो वा, अमिदूर्वत्वं, भाषायामेव क्त्वत्वं,
ठिजोपपक्षे उदाभनिष्ठत्विस्त्वरेण अत्र उदात्तत्वं, अन्वजोपपक्षे तु
उदादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः । दक्षं, दक्ष इत्यौ, दक्षन्वजे-
नेति करणे घञ्, एवं हि युंजिष्मन्निघमा, अन्वस्य निघम इति
वार्त्तिकेन नयुंसकत्वं । धृतव्रत, मित्रावरुण । व्रतानि व्रताणि यावन्तौ तौ,
मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ, उभयत्र सुपांसुलुगिभ्यादिना विभक्तौ-
शास्त्रात्, मित्रशब्दस्य, देवतादन्ते च (पां ४ । ३ । २६ ।) इत्यानङा-
देशः, प्रथमस्यामन्तितनिघातः, द्वितीयस्य पादादित्वादाशुदात्तत्वं,
संहितायां हान्दत्तं ऋतुत्वं । दूतभं दुरदं, इह महीन्द्रदेवे, दुष्टेन
दक्षने इति दुरदं, इवदुः सु तु लप्ता (पां १ । १ । १२६ ।) इत्या-
दिना दुरितुपपदे दग्धेः लण्, अन्वयो वञ्चनं (पां ७ । १ । ७५ ।)
इति देवस्य जोपः, उकारस्य ऊकारो, उकारस्य अकारो, उकारस्य अ
मकारः, चिति (पां ४ । १ । १६९ ।) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं, अदु-
त्तरपदप्रकृतिस्यरत्नेन च इव शिष्यते । आशाथे, अशु आशी, अन्वसि
युद्धवृष्टिः (पां ३ । ० । ६ ।) इति वर्त्तमाने णिच्, मध्यमपुत्रव-
दिवचनमाध्यां, टेटेत्वं, अय आदेः (पां ७ । ३ । ७० ।) इत्यभ्यास-
दीर्घः, अजोतेच (पां ७ । ३ । ७२ ।) इति प्राप्ते गुडात्मनः, अमि-
त्रात्मनश्चास्त्वमिति परिभाषया निवर्त्तते ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रश्ने
अष्टाविंशो वनः ॥ १८ ॥

१ ७ १ द्विणोदा द्विणसो यावहस्तासो उध्वदेः यज्ञेषु देवमीलते ॥

इति सप्तमीश्वरमाह द्विणोदा इति । अथ्वदे अप्रिष्टोमे पक्षति-
रूपे, यज्ञेषु विज्ञातिरूपेषु उध्वदिषु देवमभिमीकते अतिना-
कुर्वन्ति । कीदृशा अतिना, द्विणसो धनार्थिनः, यावहस्तासः, अभि-
कृतसः श्वरमाहवाचिजः । कीदृशं देवं, द्विणोदाः धनप्रदं । यद्वा
धनप्रदोऽभिः, सोमं पिबन्ति इति । तमेतं मन्त्रं वाच्यं एवं निर्वन्ति,
द्विणोदाः कक्षात्, धनं द्विणमुच्यते, यदेनदभिभवन्ति, कक्षां वा
द्विणं, यदेनेनाभिभवन्ति, तस्य दाता द्विणोदाः, तस्यैवा भवति
द्विणोदा द्विणसदस्यादि । येषु वाच्योक्तो निर्वचनप्रपञ्चकस्मिन्-
व यज्ञोऽवगन्तव्यः । द्विणोदाः, मुदक्षिभ्यामिभमिति मुदक्षिभ्यामिभ-
मस्य यौवादिना, निष्ठादाद्युदासो द्विणसदस्यादुदासोति द्वि-
णोदाः, क्षिप् च (यां १।१।७६।) इति क्षिप्, पूर्वपदस्य सप्ता-
दोपजनन्यान्वसः, यत्कोले, छदुत्तरपदप्रवृत्तिस्तत्त्वं । देवविशेषकाले-
नैकवाक्यपक्षे द्वितीयायाः सु आदेशः । अथवा द्विणमात्मन
इच्छन्ति, द्विणस्यति, सुप आत्मनः काच् (यां १।१।८।) इति
काच्, सर्वप्रादिवदिनेभ्यो काचसायां सुन्तव्य इति दातिनेन काचि-
यदतः सुमात्मनः, द्विणस्यतेः सम्बन्धादिनाद्भावे क्षिप्, अतो सोपः
(यां ६।७।८८।) इत्यकारलोपः, कौलुर्तं न क्कानिवदिति परित्यागया
क्कानिवत्प्रतिषेधाद्यलोपः, एवं द्विणसूत्रयो धनेच्छावचनः, द्वि-
जेभ्यो दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपलभ्यतीत्यर्थे, दस्य उच्यते इत्य-
कारान्तर्भावविषयार्थात्, क्षिप्वन्तिक्षिप्, एवं द्विणोदसूत्रयोः सप्ता-
दासो भवति, तथाच द्विणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैबल्लो-
क्यकार उच्यते । अतो द्विणोदसूत्रयो भिन्नवाक्ये सार्थे प्रथमा,
एववाक्ये तु आत्मने द्वितीयायां भवति । द्विणस इत्यपि धान्य-
भेदवशे द्विणसः सोमस्येवार्थे, सकारोपजनन्यान्वसः, काचु-
दात्तन्तु निवर्तनेन कृतं, अतिविशेषकालेनैकवाक्यपक्षे तु काच-
न्तात् क्षिप्, अतो सोपादियुर्वत्, अथ तु पक्षे काचचित्तेनातोदात्तत्वे
प्राप्ते काचवेनाद्युदात्तत्वं । यावदुक्ता वक्ता येषां ते यावहस्तासः, आत्म-
सेरुच्य (यां ७।१।१०।) इत्यस्य, यावदस्यो वक्तादित्याद्युदात्तः,

१६१ द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृणुरे ।

देवेषु ता वनामहे ॥

१६१ द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत ।

नेष्टादतुभिरिष्यत ॥

वज्रभीषा पूर्वपदप्रकृतिसत्त्वं । अष्टादे, न विधति भद्रो विष्ठा

वसिन्, ननु सुभा (पां ४ । १ । १०९) इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वं ।

इत्येते, अनुवातेत्यादात्मनवदं, अदिप्रभृतिभ्यः प्रायः (पां २ । ० । ०९१)

इति द्वयो जुक्, भोऽन्ताः (पां ० । १ । ६१) इति अस्यान्तादेशः ॥ ६६

अष्टमीचमाम् द्रविणोदा ददाति । द्रविणोदा देवो नोऽक्षम्

वसूनि धनानि ददातु, यानि धनानि शृणुरे द्रविणपशुत्वेन

श्रुयन्ते, तानि सर्वाणि वनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे स्वप्न-

जामा, धनैर्देवाश्च वदन् तानि सीकुल इत्यर्थः । द्रविणोदा इति अर्त्तं ।

वसूनि, ध्रुवं च विष्टोत्यादिष्व उः प्रत्यय सौमादिकः, निदिशतुष्टो-

दाद्युदात्तः । इति अष्टादे, नु अनन्ते, ह्रस्वसि लृट् लङ् णिटाः (पां ३ ।

० । ६१) इति वर्तमाने णिटो भा, णिटल्लभ्योदेशिदेव (पां २ । ० ।

०९१) इति णिटो भास्य इदेव, ह्रस्वसुभयथा (पां २ । ० । १२०) ।

इति सार्वधातुक्त्वे अत्ययेन नुः, तत्पञ्चिषोमेन श्मभाषण, अवशि-

ष्टान्ते, अनुवाः सार्वधातुके (पां ४ । ० । ८०) इति व्यादेशः, चिक

(पां ४ । १ । १६५) इत्यन्तोदात्तत्वं, यदनात्रिभं (पां ० । १ । ६६) ।

इति विद्याप्रतिषेधः । ता यानि, शोन्मन्सि वज्रं (पां ४ । १ ।

००) इति श्लोषः, वज्रोऽयः प्रातिपदिकान्तत्वं (पां ० । २ । ०१) ।

इति वज्रोऽयः । वनामहे, वनप्रत्ययसम्बन्धौ, अत्ययेनात्मनैवदं ॥ ८॥

वज्रभीषयाम् द्रविणोदाः पिपीषतीति । द्रविणोदा देव अनुवा

सह नेष्टुम् देवसम्बन्धिषाचा द्रविणवति सोमं पातुमिच्छति, को

दे अन्विता, इत्यत सोमस्याये गन्धर्व, अना च जुहोत, सोमं कुर्वत,

अन्ता पविश्यत च, सोमस्यानात् कात्यायनं प्रति प्रत्यावर्तयितुमर्हः ।

द्रविणोदा इति अर्त्तं । पिपीषति, या वाने, पातुमिच्छतीति च्च्,

ह्रस्वश्च ईकारः, सिद्धं सिद्ध (पां ० । १ । १८६) इति विधाकः । जुहोत,

जोह, आत्मन्युदकस्यज्ज्वल्य, तत्तु वज्रं वायुं पादोऽयः, वज्रं, वज्रः

११११ अग्निना पिबतं मधु दीद्यभी मुचित्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥

(पां १ । २ । १७१ ।) इति क्रिः प्रत्ययः, लिङ्ङावाहिवैचनार्कः, आतो जोप इति च (पां १ । ७ । १७१ ।) इत्याकारजोपः, प्रत्यय-
खरः ॥ १० ॥

इकादशीत्यत्रमात्र अग्निना पिबतमिति । हे अग्निना अग्निनौ, मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कौटुम्भी दीद्यभी द्योतमानाहव नीयाद्यभियुक्तौ । मुचित्रता, मुञ्जकर्मन्त्रौ । ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्याहकौ । अग्निना, समोपनदिदवनस्य, सुपांसुक्तु (पां ७ । १ । १६८ ।) इत्यादिना आकारः, आमन्त्रिषा-
द्युदात्तः । पिबतं, प्रपः पिब्यादनुदात्तत्वं, तिङ्ख लकार्यधातुसदृश धातुखर इव विध्यते । मधु, पलि पाटि नमि मंनि जनां गुब् पटि-
नाकिधनञ्चैतुः प्रत्यय कौशादिकः, निदिद्वनृकतेर्निष्वादाद्युदात्तः । दीद्यभी, दिवु कौडादौ, अन्तेभ्योऽपि दृश्यन्ते (पां १ । २ । ७५ ।) इति विन्, चेटप्रत्ययोपादल्लोपो बलोयानितिपरिभावया प्रथमव-
कारस्य जोपः, प्रथमं प्रत्ययजोपे हि, वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययकण्ठ्य नास्तीतिपरिभावया निषेधादल्लोपो न स्यात्, कान्ठ्यं द्वि-
चमं, तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य (पां १ । १ । ७१ ।) इति तुजादित्वा-
दभ्यासस्य दीर्घत्वं, यङ्जगन्ताद्वा, सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनिश्च इति परिभावयाभ्यासस्य गुणाभावः, दीदिरभिर्योक्तौ दीद्यभी, आम-
न्त्रिताद्युदात्तत्वं, यादादित्वाच्च निघातः । मुचित्रता, मुचि त्रतं ययो-
क्तौ, सुपांसुक्तुमिवाकारः, दीद्यभिश्चस्य सामान्यवचनत्वेन, नामन्त्रिते
समानाधिकार्ये (पां ७ । १ । ७१ ।) इति अविद्यमानवचनपर्यतिषेधा-
दादमिकनिघातत्वं, पूर्वस्य यदाङ्गवङ्गावादैकस्यै । यज्ञवाहसा,
वह प्रापके, यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ, वहिहाभाज्यशब्दस्यो-
त्पत्त्युत्पत्त्यव कौशादिकः, तच्च हि, गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृति-
खरत्वं वक्तव्यमिति वचनात् सोपपदानामपि भवतीत्युक्तं, निदिद्वनृ-
कतेरपवाहकिः, सुपांसुक्तुमिवादिना विभक्तोराकारः, आमन्त्रित-
निघातः, असामान्यात् पूर्वस्य यदाङ्गवङ्गावाः ॥ ११ ॥

११२१ गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।

देवां देवयते यज ॥२६॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

षोडशसर्गः ।

१११ आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये ।

इन्द्र त्वा सूरचक्षसः ॥

वाहप्रीत्यभाह गार्हपत्येन सन्त्येति । हे सन्त्य वृषणप्रदाभिदेव,
गार्हपत्येन ऋहपतिसन्त्येति रूपेण युक्तः सन्, ऋतुना ऋतुदेवेन
वह यज्ञनीरसं निर्वोहयौऽस्ति, तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायु-
क्त्याय यजमानाय देवान् यज । गार्हपत्येन, ऋहपतिना संबन्धो न्यः (पां
४ । ४ । ८० ।) इति न्यः, यत्येति च (पां ४ । ४ । १४८ ।) इतीकारस्त-
नोयः, निष्वादायुदात्तत्वं, ऋहपतित्वमित्यर्थे यत्नानुपरोहितादिभ्यो यच्
(पां ५ । १ । १९८ ।) इति यच्, क्तिभ्योऽयुदात्तत्वं स्यात् । सन्त्य, सवने
भवा, यजुदाने, क्तिभ्योऽय सन्त्यायां (पां १ । ३ । १७४ ।) इति क्तिच्,
नक्षिभि दीर्घश्च (पां ४ । ४ । १८१ ।) इति दीर्घन्योपकारभावः, भवे
हन्ति (पां ४ । ४ । १९० ।) इति यत्, तत्र साधुः (पां ४ । ४ । ८८ ।)
इति वा निघातः । यज्ञं जयतीति यजनीः, सत् सुविषयजुह्वयज
(पां १ । ५ । ४१ ।) इत्यादिना क्षिप्, जहुत्तरयदप्रकृतिभ्यः । देवयते,
देवानात्मन हन्तीति देवयति, ह्यप आत्मनः क्त्व (पां १ । १ ।
८ ।) इति क्त्व, तस्मात्, क्त्वि च (पां ० । ४ । १३ ।) इति ईत्वं
न भवति, न क्त्वस्यायुजस्य (पां ० । ४ । १५ ।) इति निघेघातः, आत्मा-
चक्षत् (पां ० । ४ । १० ।) इत्यात्वविधानात्, आत्वनिविधे प्राप्तस्य
दीर्घस्याप्येव निविध इत्युक्तं, ह्यतुदनुमोनयजादी (पां ४ । १ । १०३ ।)
इति विभक्त्येवदात्तत्वं, यज यजश्चित्वादनोदात्तत्वं, यजः चित्वाह-
नुदात्तत्वं, ह्यतुयजसार्वाधातुवसदेवोभयोः क्त्वात्सर्वैकादेशे, ह्यवा-
देह्य जडात्सर्वोदात्ताः (पां ८ । १ । ५ ।) इत्युदात्तः, तस्मादनोदात्त-
त्वात् परस्मा विभक्तौ, ह्यतुदनुमोनयजादीत्युदात्तत्वं ॥ १२ ॥ इति
प्रथमस्य प्रथमे यमोनविधौ चर्कः ॥ १८ ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आ त्वा वहन्तिषि यतुर्षेऽनुवाक्ये नवर्थे सूक्तं, ऋविह्वयसीपूर्व-
दनुवर्त्तते, विधेयदेवताभवादिभ्यो देवता, विविधोऽनुवाक्यः सवने

१२१ इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोपपक्षतः ।

इन्द्रं सुखतमे रथे ॥

मैत्रावरुणस्य उज्जीयमाने इहं सुखं आत्मा वहन्तु हरय इति । तथाच हिदैवद्वैवरन्तीति सुखे सुचिंतं, उज्जीयमानेभ्योऽन्वाह्यात्मा वहन्विति । तथा षोडशीतिप्रक्षे आत्मा वहन्तु हरय इति तिस्रः, तथाच सुचिंतं, अथ षोडशीतिप्रक्षे आत्मा वहन्तु हरय इति तिस्रो मायव इति, तस्मिन् सुखे प्रथमाष्टचमाह आत्मा वहन्विति । हे इन्द्र, कृषवं कामार्गो वर्धितारं तां कोमपीतये सोममागार्थे हरयश्चदीया आत्मा आहवन्तु, अस्मिन् कर्मण्यागवन्तु । तथाच सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता अस्मिन्मन्त्रां मन्त्रैः प्रकाशवन्वितिशेषः, हरन्तीति हरयः, सर्वधातुभ्य इन्निति इन्द्रत्वव्यौत्पादिकः, निष्वादाद्युदात्तः । कृषवं, कनिन् तु कृषिं वल्लीत्यादिना कनिन् प्रत्यय्यौत्पादिकः, किन्वास्तूपमधगुणाभावः, वासपूर्वस्य निगम इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । कोमपीतये, रभिरम इत्योक्तं । सूरचक्षसः, अस्मिन् आह्वारां वाचि, सर्वधातुभ्योऽसुन्, अस्मिन् स्थान् (पां २ । ४ । ५ ।) इति स्थान् न भवति, अगस्तोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । तु प्रेरणे, सरणीति सूरः, सुसुधासुधिभ्यः कनिन्ति कन् प्रत्यय्यौत्पादिकः, किन्वाकुणाभावः, निष्वादाद्युदात्तः, सूरचक्षसः स्थानं प्रकाशो येषां, ऋजनीष्टो पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं ॥ १ ॥

द्वितीयाष्टचमाह इमा धाना इति । हरीशब्दश्च इन्द्रधस्य वीर्यादावन्नावित्वाचष्टे, तथाच सुखस्तदं, सूर्योऽन्वाह्येति, हरिण्यां तेषां देवतां प्रमयत्विति च । अतदेवाभिप्रेत्य निधश्टुकार आह हरी इत्युक्तेति । तादृशौ हरी इमा यागार्थे वेद्यामाकादितत्वेन मुदोऽर्चिर्गोधाणां भद्रववतश्चुक्तानुहिंस्य सुखतमे रथे इन्द्रमयस्याप्यास्मिन् कर्मण्यागवच्छतः वेदीसमीपे वहतां । षोडशीर्धानाः, हतशुक्ल हरिवहताः । धानाः, आहवस्यान्वोतिभ्यो न इति रघातिर्नः प्रत्यय्यौत्पादिकः, प्रकयस्वरः । हतं चरन्तीति हतशुक्लः, क्षिपि तुजभाषण्यस्य, यातुस्वरः, समस्तो हतुस्वरपदप्रकृतिसवरत्वं, योः संयोगपूर्वमेव ववभावादुवकादेशः । हरी, हन् हृदये, सर्वधातुभ्य इन्निति इन्द्रत्वव्यौत्पादिकः, निष्वादाद्युदात्तः, प्रकयस्वरत्वं चरिषाणां प्रकृतिभावः ।

१३१ इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥

१४१ उप नः सुतमागहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः ॥

सुते हि त्वा हवामहे ॥

वक्ष्यते, प्राच्यनायां सिद्धयेनेट्, तस्य प्रथमपुत्रवद्विवचनं तस्, केटी-
ऽडाटी (पां १।४।६४।) इत्यङाम्, अयि प्राप्ते, सिञ्जन् न केटि
(पां १।१।२४।) इति सिप्, छलकुलवत्वानि, सिङ्गतिङ् (पां ८।
१।२८।) इति निघाताः। सुतमने, गर्तं ॥ २ ॥

इतोवाच्यमानाह इन्द्रं प्रातरिति । प्रातः कर्मादन्मप्राप्ते प्रातः सवने
इन्द्रं हवामहे आहवामः, सधैवाध्वरे सोमस्यगे प्रयति प्रगच्छति
प्रातश्च वर्तमाने सति माध्यन्दिने सवने तमिन्द्रं हवामहे, तथा वक्ष्य
समात्यवसरे इतोवच्यमाने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं तमिन्द्रं हवा-
महे। प्रातः, खरादिभक्तोदात्तो निघातितः। हवामहे, हेनेः णटिप्रयि
यरताः, ङः सप्तसारब्धं (पां ६।१।२९।) इत्यनुदत्तो, वज्रं
हन्सीति (पां ६।१।२४।) इति सप्तसारब्धं, परपूर्वत्वं, गुणावा-
हेणै। प्रयति, इत् व्रतौ, णटः ऋट्, अदिप्रभृतिभ्यः प्रयः (पां २।४।
७२।) इति प्रयो जुञ्, प्रतुर्ङित्वाकुळाभावाः, प्रादिसमासाः, ङङ्प्रत्यये
गतिकारकपूर्वस्यापि यङ्प्रत्ययमिति वचनात्, प्रत्ययग्रहण इति नियमा-
भावात्, प्रतुर्ङमोन्वयमादी (पां ६।१।२७२।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं।
आध्वरे, उक्तं, संहितायां, उदात्तस्वरितयोर्यङ्गः खरितोऽनुदात्तस्य (पां
८।२।४।) इति अकारस्य खरितत्वं। पीतये, पायाने, छिनि
हान्दसमन्तोदात्तत्वं ॥ ३ ॥

अतुर्थीन्द्रवमाह उपनः सुतमागहीति। हे इन्द्र, केशिभिः केशव-
युक्ते हरिभिरन्वेष्यं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रति उप सनीये
आगहि आगच्छ, सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति हि यस्मात्
कारणात् त्वां हवामहे त्वामाहवामस्तस्मादात्मक्येति पूर्वशान्दवः।
अहि, गर्भेर्लोठः सेर्है, इय इत्यनुदत्तो, वज्रं हन्सीति प्रयो
जुञ्, इयु ग्रमियमां हः (पां ७।१।७७।) इति ह्यत्वं न भवति,
नकुमताङ्गस्य (पां १।१।६१।) इति निघेधात्, अनुदानोपदेशे

१५१ सेमं नः * स्तोममागच्छपेदं सवनं सुतं १

गौरो न तृषितः पिब ॥ ३० ॥

१६१ इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अधि वर्हिषि १

तां इन्द्र सहसे पिब ॥

(पां ६।३।१७।) इत्यादिनानुनासिकलोपः, तस्य, अतिङ्बन्धभावात्
(पां ६।३।२२।) इत्यसिङ्गत्वात्, अतो हेः (पां ६।३।१०५।) इति
हेर्लुङ् न भवति। केशिभिः, केशोरन् कौलोपश्चेति अन्, कौ-
पश्च, भत्वर्थीय इभिः प्रत्ययः, प्रत्ययस्यः। इवामहे, ज्ञाः सस्यसा-
रयमित्यनुवृत्तौ, वङ्गं कृन्सोति सस्यसारयं, ग्रयः पिन्वादनृदा-
त्तत्वं, तिङ्श्च नसार्वधातुकस्येव धातुस्य रव, तिङ् तिङ् इति न
निघातः, हि च (पां ८।१।१४।) इति प्रतिषेधात् ॥ ॥

यक्षमीन्द्रमामह सेममिति। हे इन्द्र, स त्वं नोऽस्मदीयसोमं प्रति
आमहि आगच्छ, आममने हेतुबन्धते, उप देवयजनसमीपे सुवमभिपु-
तसोमयुक्तमिदमिदानीमनुक्रीयमानं सवनं प्राप्तः सवनादिरूपं कर्म
कर्त्तव्यं, तस्माद्गौरो न गौरमग्न इव तृषितः सन्निभं सोमं पिब। सा-
हस्रमित्यत्र संहितायां, सोऽपि लोपे चेत्पादपूरयं (पां ६।१।१९७।)
इति सुलोपः। गहि गतं। सवनं, कृत्यतेऽस्मिन्निति सोम इत्यधिक-
रणे लुट्, णिति (पां ६।१।१८९।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं,
लुङन्तात्प्राप्त्याः, सुयो सुयो भवन्तीति वक्तव्यमिति वचनाद् द्वितीया,
अभिपुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया, वदा वत-
ज्जन्दात्, अर्धमादित्वाद्। तृषितः, जि ङ्वा पिपासायां, निङा
(पां ३।२।१०२।) इति क्तः, प्रत्ययस्येवोदात्तः, पञ्चादिङ्,
आगन्ता अनुदात्ता इत्वनुदात्तत्वं ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे
चिंधी वर्गः ॥ ३० ॥

सुते वङ्गीन्द्रमामह इमे सोमास इति। इन्द्रश्च उन्नीकोदन इति
धातोश्चत्तमः, इन्द्रवः कोदनमुक्त्वा इमे वेद्यामुपस्थिताः सोमासस्त-
त्वाभगताः सोमा वर्हिषि कचे अग्नि आभिषेजेन सुतासः, अभिपुतः

१.७.१ अयं ते सोमो अयियो हृदिस्पृगस्तु शनमः ।

अथा सोमं सुतं पिब ॥

१.८.१ विश्वमित्सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ।

युत्रहा सोमपीतये ॥

चे इन्द्र, सवसे वसार्थं तान् सोमान् पिब । सोमानः, आणसेरुहम्
(पां ७ । १ । ५० ।) इति ससोऽसृगाममः । इन्द्रवः, उक्तं । सुतासः,
पूर्ववदस्य, संवितायां, प्रकृत्यान्तः पादमथपरे (पां ६ । १ । ११५ ।)
इति प्रकृतिभावात् परपूर्वत्वं न भवति । वरिर्वि, वरिरेनोप-
प्रेति इत्प्रत्ययो मयोपसर्गादिकः, प्रत्ययस्वरः । सो इन्द्रोऽयं,
दीर्घावटिसमानपादे (पां ८ । १ । ६ ।) इति सत्वं, यत्प्रत्ययोऽपि, अनु-
गाधिकः । सवसे, सव मर्षणे, असुवन्तो निष्वादाद्युदासः ॥ ६ ॥

सामोऽयमाह अयन्तइति । चे इन्द्र, अयमस्याभिः क्रियमाद्यः
सोमः सोऽविशेषः, अयियः श्वेदः सन्, ते तव हृदिस्पृक् मनस्यङ्गीकृतः,
इन्तमः सुखतमोऽसु, अथ सुतेरनन्तरं सुतमभिपुतं सोमं पिब ।
अयियः, अयादित्युत्सौ, वक्तो च (पां ७ । ७ । १९० ।) इति प्रत्य-
यः, निष्वादनोदासः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक्, स्पृशोऽनुद-
क्षिन् (पां १ । २ । ५८ ।) इति क्षिन्, तत्पुत्रये छति वञ्चनं (पां ६ ।
१ । १७ ।) इत्यनुक्, क्षिन्प्रत्ययस्य कुः (पां ८ । २ । ६९ ।) इति शक्ता-
रस्य कुत्वं, कटुत्तरपदप्रकृतिसत्त्वं । इन्तमः, सुखकरमव्ययमनोऽप्यश-
मशब्दः, सत्त्वमप, अथ सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा मुखनिष्ठमस्य सङ्गा-
तत्वात्, अत्रत्यप्रकर्ष इति निषेधात्, किमेतिङ्मुख्य (पां ५ । ७ । ११ ।)
इत्यादिना आम् न भवति, मणस्य छतः प्रकर्षाभावात्, ईदमर्थं
एव हि स निषेधः । अथा सोमं, संवितायां, निपातस्य च (पां १ ।
१ । १९५ ।) इति दीर्घः ॥ ७ ॥

अष्टमीऽयमाह विश्वमितिति । इच्छा शत्रुवातक इन्द्रो सोम-
पीतये सोमपागाय, मदाय सत्त्वमव्ययमव्ययं च विश्वमित् सर्वमपि
सुखमभिपुतसोमयुक्तसत्त्वं प्रातः सवनान्दित्यं कर्म गच्छति । विश्वं,
अनुमुषिण्डीत्यादिना कम्, निष्वादाद्युदासः । सवनं सुतं पूर्ववत् ।
मदाय, मदी हर्षण्येवमयो, मदीऽनुययने (पां १ । १ । ६० ।) इत्ययं,

१ ६ १ सेमं नः काममापृण गोभिरभ्यैः शतक्रतो १

स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ३१ ॥

पितृजाजातुष्यः । गच्छति, इत्युक्तमित्यमाणाः (पां ३ । १ । ७७ ।)
इति कः । कृत्वा, कृत्वं कृत्वा इतवान्, मन्त्रान्कृत्यैषु द्विष
(पां ३ । १ । ७७ ।) इति द्विष, इन् इन् पूषार्यमाणा (पां ३
० । १२ ।) इति निवृत्तं दीर्घत्वं, सौ च (पां ३ । १ । १३ ।) इति प्रति-
प्रसवाद्भवति, कृतुत्तरपदप्रकृतिसरत्वं । सोमपीतवै, अग्निकरवज्र-
वीहिरित्युक्तं, तत्पुत्रवो वा, दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ८ ॥

अवमोष्टयमाह सेमं नः काममिति । हे शतक्रतो, स त्वं गोऽक्षदीप-
मिमं कामं काव्यमानं प्राजं गोभिरभ्यैष्य सहाएव सर्वतः पुरव,
वचमपि स्वाध्यः सुखं सर्वतो ध्यानयुक्ताः सन्तस्यां सवाम । सेमं, संहि-
तायां, सोऽपि गोपे चेत्तादपुरव (पां ३ । १ । १३० ।) इति सुषोषः ।
कामं, अमेर्वज्र, कर्थात्कतो यजोऽन्त उदासः (पां ३ । १ । १५८ ।)
इत्युत्तोदासत्वे प्राप्ते वधादिषु पाठादाद्युदासत्वं । आस्य, एव ग्रीकने,
कोठः सेहि, तुदादिभ्यः झः, तस्य डित्वाङ्गुभाभावः, अतो हेः (पां
३ । १ । १०५ ।) इति हेर्लुक् । गोभिः, सायेका चः (पां ३ । १ ।
१६८ ।) इति प्राप्तं विभक्त्येवदासत्वं, न गोभ्यन्तावयव्यं (पां ३ । १ ।
१०२ ।) इति प्रतिविध्यते । अथैः, कर्मण इत्युक्तं, अस्मान्मर्त्याश्च परा-
ङ्गवद्भाषः । सवाम, सुञ् सुवौ, आत्मादेः वा सः (पां ३ । १ । १७० ।)
इति सस्य सत्वं, कोटुञ्जमवज्रवचमस्य, कोटोवज्रत् (पां ३ । १ । ७८ ।)
इति अङ्गुभावात्, नित्यं द्वितः (पां ३ । १ । ६६ ।) इति सकारलोपः,
आहुतमस्य पिब (पां ३ । १ । ६२ ।) इत्याडावमा, पितृव्य, पितृवा-
दनुदासत्वं, धातुत्तर श्व । स्वाध्यः, धै चिन्तायां, आटोवयसमंयो
प्राक् प्रयोगः, अथैषोऽपि दृष्टान्ते (पां ३ । १ । १७८ ।) इति द्विष,
द्विषप्रवृत्तस्य विभक्त्यन्तेपसङ्गहकार्यत्वाच्च सप्तसारवै सति पर-
पूर्वत्वं, चणः (पां ३ । १ । ११ ।) इति दीर्घः, अथि, हरनेकाचः
(पां ३ । १ । १०२ ।) इति वधादेकः, अविकारलोपयदावृत्तत् (पां
३ । १ । १७६ ।) इत्युत्तरपदप्रकृतिसरत्वं, उदासवयोवृत्तपूर्वत् (पां
३ । १ । १७७ ।) इति अस्य उदासत्वं च अवति, सज सर्वनामकान्
इत्यनुवचो, अतः, उदासवृत्तिवयोर्वयवृत्तितोऽनुदासस्य (पां ३ ।

सप्तदशस्कन्धः ।

१११ इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरध आवृणे ।
ता नो मृत्नात ईदृशे ॥

२।४।) इति अदित्यतमेव भवति ॥ ६ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दश-
चिन्ता वर्गः ॥ २१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिवं नवमं सूक्तं, अतएव नवशब्दानुक्तत्वावनु-
ब्रूयते, इन्द्रावरुणयोरैन्द्रावरुणं युवाकुपादनिष्ठाविति, अथ देवता
विस्मृता, अविच्छन्दसी पूर्ववदनुवर्त्तते । अयन्तु विशेषः युवा-
कुपीत्यादिने दे अतो यादनिष्ठमामककन्दोयुक्ते, विनियोगस्तु स्मार्तो
जैङ्गको वा कश्चिदवगन्तव्यः, तस्मिन् सूक्ते प्रथमाष्टममाह इन्द्रा-
वरुणयोरिति, अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सध्य-
गदीप्यमानयोर्वा इन्द्रावरुणयोरैवयोः सम्बन्धि अतो रक्ष्यं आहवे
सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवौ ईदृशे यच्चन्धिः सुखदीयवदस्ते विमितभूते
सति स्मृतातः, अस्मान् सुखयतः । इन्द्रशब्दो रक्षप्रत्ययानां, रक्ष-
प्रत्य उच्यन्प्रत्ययानां, उभौ निष्ठादाद्युदात्तौ, समासे, देवताद्वये च
(पां ६ । ३ । २६ ।) इति पूर्वपदस्थानडादेशः, उभे युगपदित्यनुवर्त्तौ,
देवताद्वये च (पां ६ । २ । १०१ ।) इति युगपदुभयपदप्रकृतिसं-
ख्यं, समानोः, राजुदीप्तौ, सत्सूचिष (पां ३ । १ । ६१ ।) इत्यादिना
क्षिप्, समो, मोऽनुस्वारः (पां ८ । ३ । २३ ।) इत्यनुस्वारे प्राप्ते,
मोराजिसमः कौ (पां ८ । ३ । २५ ।) इति मकारस्य मकारादेशः,
अदुत्तरपदप्रकृतिसंख्यं, कर्तृकर्मयोः कवि (पां २ । ३ । ६५ ।) इति
कर्तृदि वक्षी । अयः, अय रक्षणादिषु, भावेऽनुन्, निष्ठादाद्युदात्ताः ।
वा, सुपांसुक्त्वं (पां ७ । १ । ३६ ।) इत्यादिना द्विवचनस्य डादेशः,
टिक्पाप्, विभक्तौवदात्तनिष्ठत्तिखरः । स्मृतातः, स्मृह सुखेन, प्रार्थनायां,
निष्ठये जेट् (पां ३ । ४ । ७ ।) इति निष्ठये जेट्, द्विवचनं तत्तु,
जेटोऽडाटौ (पां ६ । ४ । ६४ ।) इत्यहममः, तुदादिभ्यः प्रः, कित्वा-
हधूपधगुभाभावः । ईदृशे, तदादिषुह्रस्वोऽनासौचनेकस्य (पां ३ ।
२ । ६० ।) इतीदमशब्द उपपदे इष्टिः अण्, उपपदसमासे इ इत्यस्या-
द्युदात्तत्वं, उपपदसमासे अदुत्तरपदप्रकृतिसंख्येन वदेव जित्वे ।

१२१ गन्तारा हि स्थोऽयसे हवं विप्रस्य भावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥

इदं किमोदीशकी (पां ६ । ३ । ६० ।) इति इदम ईशादेशः, निन्वा-
त्तर्वादेशः, अणः निन्वाद्गुणाभासः, निन्वादाद्युदात्तः ॥ १ ॥

द्वितीयाम्बुजमाह गन्तारा जीति । हे इन्द्राजबलौ, अयसे, अवि-
तुमनुष्ठाताहं रक्षितुं भावतो मद्भिषस्य विप्रस्य मात्स्यर्त्विजा हव-
माक्रानं गन्तारा स्तो हि, प्राप्तिशीलो भवथः खलु । कीदृशौ, चर्षणीनां
मनुष्याणां धर्तारा, योगसौमसम्पादनेन धारयितारौ । गन्तारा, गमे-
त्ताच्छ्लेख्ये ढन्, द्विवचनस्य, सुपांसुलुक्, (पां ७ । १ । १८ ।) इत्या-
दिना आकारादेशः, ऋह्रशोऽङि गुणः (पां ७ । ४ । १६ ।) इति गुणा,
अमृन्ढच् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्यादिनोपश्चादीर्घत्वं, ढनो निन्वा-
दाद्युदात्तत्वं । अयः, अय भुवि, षट्, मध्यमपुरुषद्विवचनं यस्, अदि-
प्रभृतिभ्यः प्रयः (पां २ । ४ । ७२ ।) इति शपो लुक्, द्विच (पां ८ ।
१ । ३४ ।) इति निष्ठावप्रतिषेधः, अयसे, अय रण्यसे, तुमर्थेसेसेन
सेन (पां ३ । ४ । ८ ।) इत्यसेनप्रत्ययः, निन्वादाद्युदात्तः । हवं,
ऊँजो, वज्रं हन्वसीत्यनेन नैमित्तिके सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च, (ऋहो-
रप् (पां ३ । ३ । ५७ ।) इत्यप्, गुणावादेशौ, अपः पिन्वादन-
दात्तत्वं, धातुस्वर एव । विप्रस्य, द्ववय्वीजतन्तुसन्ताने, अयस्य, ऋजे-
न्नेत्यादिना निपातिततेति, निन्वादाद्युदात्तः । भावतः, वतुपप्रकारणे,
युष्मदस्मद्भ्यां हन्वसि साहृष्य उपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिचेन वतुय्, प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च (पां ७ । २ । ६० ।) इत्यस्मदी मपर्यस्य मादेशः,
आ सर्वनाम्नः (पां ६ । ३ । ६१ ।) इति दकारस्याकारः, अयर्त्विदीर्घः,
पिन्वादाद्युदात्तत्वं, प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वेन स एव शिध्यते । धर्तारा,
धृन् धारणे, यधुलृङ्घौ (पां ६ । १ । ११३ ।) इति ढच्, शकार-
उपदेशेऽनुदात्तात् (पां ७ । २ । १० ।) इति षट्प्रतिषेधः, नुबो रम-
रत्वं, अमृन्ढच् (पां ६ । ४ । ११ ।) इत्युपसादीर्घः, सुपांसुलुक्निन्वा-
कारः, ढचपिन्वादनोदात्तत्वं । अर्षणीनां, ऋषेरादेः अथ इत्यनिः
प्रत्यय सौवादिकः, तत्प्रक्रियेनेन ककारस्य चकारः, प्रत्ययाद्युदा-
त्तत्वं वाङ्मिया हान्दसमन्तोदात्तत्वं, अय एव, नानन्वयरस्यां (पां ६ ।

१३१ अनुकामं तर्पयेथाभिन्दावरुण राय आ १ ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥

१।१७७।) इति विभक्त्येवदात्तत्वं, तच्च हि मनुष्यि योऽङ्गस्त्वान्तत्वं
अचदस्य भाक् उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥ २ ॥

तृतीयान्तरमाह अनुकाममिति । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ,
अनुकाममस्मदीयाभिन्नावमनु रायो धनस्य प्रदानेन आतर्पयेथां सर्व-
तोऽस्मांस्तुमान् कुर्वतं, यदा यदा धनं कामयामहे, तदा तदा प्रय-
च्छतमिच्छतं, ता वां तादृशौ युवां । नेदिष्ठं, अतिशयेन सामीप्यं यथा
भवति तथा ईमहे याचामहे, काश्चविशम्भमन्तरेण धनं दातव्यमि-
च्छतं । सप्तदशसु याज्ञाकर्मसु ईमहे इति पठितं । अनुकामं,
कामस्य पञ्चादनुकामं, अथ वा कामे अनु अनुकामं, अनुदिह पश्चादर्थं,
अथवा बीप्सालक्षणे यथार्थं योग्यतावीप्सापदार्थानतिकृतिः सादृश-
स्येति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः, अव्ययं विभक्तिः (पां १।१।६।)
इत्यादिनाव्ययीभावसमासः, अव्ययीभावश्च (पां १।१।७९।)
इत्यव्ययसञ्ज्ञायां, अव्ययादाद्युपः (पां १।४।८२।) इति प्राप्तस्य
लुप्तोऽपवादः, नाव्ययीभावादतोऽमूलपञ्चम्याः (पां १।४।८३।)
इति विभक्त्येवदादेशः, समासस्य (पां ६।१।२९६।) इत्यन्तोदा-
त्तत्वं । तर्पयेथां, ऋषेर्ह्यन्तालोपो, शिचञ्च (पां १।१।७४।) इत्या-
त्मनेपदं, मध्यमपुरुषद्विवचनमाद्याम्, टेरेत्वे, आमेतः (पां १।४।
८०।) इत्यामादेशः, शपि सति, अतो येयः (पां ७।२।८०।)
इत्यनुवृत्तौ, आतोऽङितः (पां ७।१।८१।) इत्याकारस्य इयादेशः,
आङ्गुणः (पां ६।१।८७।) इति गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा,
सुपर्वासुनुमिति द्विवचनस्याकारः, आमन्विताद्युदात्तत्वं, संज्ञितया-
माकारस्य ऋक्षत्वं । रायः, ऊढिदंपदाद्यप्युम् (पां ६।१।१७९।)
इत्यादिना विभक्त्येवदात्तत्वं, सुपर्वासुनुमिति विभक्त्येवाकारः, पदान्-
पदत्वाद्युपामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं, अतिशयेनान्तिकं,
अतिशयने समविलुप्तौ (पां ५।१।५५।) इतीकृन्प्रत्ययाः, अन्ति-
कवाङ्गयोर्नेदस्तासौ (पां ५।१।६१।) इति नेदादेशः, यस्थिति च (पां
६।४।१७८।) इत्यनोपः, इकृनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे, ईङ्गुती,
डिप्वादात्मनेपदं, वङ्गञ्च हन्दीति ण्नो लुक्, निघातः ॥ १ ॥

१४१ युवाकु हि शवीनां युकाकु सुमतीनां ।

भूयाम वाजदाव्नां ॥

१५१ इन्द्रः सहस्रदाव्नां वरुणः शंस्यानां ।

क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ३२ ॥

चतुर्थीभूतमाह युवाकु हीति । यस्मात् कारणाच्च शीनामस्मदीय-
कर्मणां सम्पत्तिं सोमरूपं हविर्युवाकु, वसतीवर्यैकधनात्मकैरदत्तै-
षयः सत्वादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं, तथा सुमतीनां प्रोभनदुर्जियुक्ता-
नामल्लिजां स्त्रीवरूपं वचनमपि युवाकु, नानाविधैः क्लृप्तगुणैर्मिश्रितं,
तस्मात् कारणात्, हे इन्द्रावरुणौ, तथाविधं हविः स्त्रीकुर्वतोऽर्थवधोः
प्रसादादयं वाजदाव्नां वाजदानां अन्नप्रदानां पुत्रदातां मध्ये मुख्या
भूयाम भवेम । अथः, अप्र इत्यादिषु यङिण्यतिसङ्ख्येषु कर्मणामस्य
शची शमीति पठितं । युवाकु, यु मिश्रणे, कटिकुपिभ्यां काकुटिच्यञ्च
नाञ्जककाद्यैतेरपि काकुः प्रत्ययः, किञ्चैव गुणाभावादुकारस्योक्ता-
देशः, प्रत्ययस्वरस्य मध्यादात्तत्वं, शचीशब्दः केवाच्चिन्मते, प्राङ्प्रवा-
यजो डीन् (पां ४ । १ । ७३ ।) इति शारङ्गवरदिकर्णिगन्तो नित्वा-
दयुदात्त इति, उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (पां ४ । ४ । १०० ।) इत्य-
ञ कृत्तिशतोक्तं । सुमतीनां, विद्यामसुमतीनामित्यनोक्तं । भूयाम,
प्रार्थनायां लिङ्, उत्तमपुत्रयवज्जवचनं भस्, नित्यं कृतः (पां १ । ४ ।
६६ ।) इति सकारलोपः, यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ् (पां १ । ४ ।
१०३ ।) इत्युदात्तोयासुडात्मकः, लिङ्, सलोपोऽमन्तस्य (पां ७ । २ ।
७६ ।) इति सकारलोपः, वज्जर्णं कृन्सीति शपो लुक्, सतिश्रित-
त्वाद्यास्तदुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्नां, वाजं ददतीति वाजदावान्,
आतो मनिन् (पां ३ । २ । ७४ ।) इत्यादिना वनिप्, तस्य मिथ्या-
ज्ञातुस्त्वद एव शिष्यते, समासे कदुत्तरपदप्रकृतिसरत्वेन स एव शिष्यते,
आमि, अलोपोऽनः (पां ४ । ४ । १०० ।) इत्यकारलोपः, तस्य, अचः
परस्मिन् (पां १ । १ । ५७ ।) इति स्नानिवद्भावात्, लोपोल्लोपनि
(पां ४ । १ । ६६ ।) इति वकारलोपो न भवति ॥ ३२ ॥

पञ्चमीभूतमाह इन्द्रः सहस्रदाव्नामिति । अयमिन्द्रः सहस्रदाव्नां
सहस्रसङ्ख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुः, धनदानस्य वर्त्ता भवति, प्रभूतः

१६। तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥

इदातीत्यर्थः, तथा वरुणः शंस्यानां क्षुत्मानां मध्ये उक्थ्यः क्षुत्वी भवति, अतिशयेन क्षुत् इत्यर्थः । वरुणः, उग्रप्रत्ययान्तो निष्ठादाद्युदात्तः । शंस्यानां, शनसु क्षुत्वा । ऋहणोर्ध्वत् (पां ३ । १ । १२४ ।) इति शनत्, तिङ्प्रत्ययसहिते स्वरितत्वे प्राप्ते, ईङ्गु षण्ड उ शंस दुहो स्मृतः (पां ६ । १ । २१४ ।) इत्याद्युदात्तः । क्रतुः, क्रज्ः क्रतुरिति क्रतुरौषादिकः, चित्वा-दुदाभावो, यथादेशः, प्रत्ययस्वरैकाद्युदात्तः । उक्थ्यः, उक्थं शस्त्रं तेन क्षुत्स्वेन तत्र भव उक्थ्यः, भवे क्रन्दसि (पां ४ । ४ । ११० ।) इति यत्, यस्येति च (पां ६ । ४ । १४८ ।) इत्यकारलोपः, अत्र तिङ्प्रत्ययसहितं (पां ६ । १ । १८५ ।) इत्येतद्वाधित्वा, तीर्थाय कुप्याय इत्यादिवत् ह्यच्त्वात्, यतोऽनावः (पां ६ । १ । १११ ।) इति प्राप्तमाद्युदात्तं, सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्त इति न क्रियते । ननु यथेति-लोपात् प्रगेव तिङ्प्रत्ययसहितमस्तु, नहि तदा यतोऽनाव इत्येदस्ति ह्यच्त्वाभावात्, अतएव भूस्वाम्येत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वा-श्रित्वाच्च यस्येतिलोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं, प्रकृतिप्रत्यया-श्रयादहिरङ्गाद्यस्येतिलोपात् प्रत्ययमात्राश्रयतया अन्तरङ्गत्वेन तिङ्प्रत्ययसहितमित्यस्य प्राबल्यात्, अत ऊर्ध्वेतित्यादिवत् उक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणात् एव स्वरितत्वं भविष्यतीति किं कान्दस्येन, यत्र हि लोपमन्तरेण ह्यच्त्वं, तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति, तथा चेयं ज्ञेयमिति लोप-विबन्धेन ह्यच्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति, एवं तर्हि तीर्थाय कुप्यायेत्यादौ पदाद्युदात्तत्वं तदेव कान्दसमस्तु * अथ अत्र तु वार्त्तादाङ्गं वलीय इत्यन्तरङ्गत्वेऽपि स्वरितं बाधित्वा लोप एव भविष्यति, तर्हि उक्थ ऊर्ध्वाय सूक्ष्मायेत्यादौच कान्दस्यमस्तु, सर्वेष्वेकत्र कान्दस्यात्र मुच्यते ॥ ५ ॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चाचिंशो वर्गः ॥ ३२ ॥

अन्ते षष्ठोऽन्तमाह तयोरिदिति । पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरेव अवसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम सम्भजेम धनमिति शेषः, निर्वोऽपि च, प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽवशिष्टं धनं

१७॥ इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अंस्मान्त्सु जिग्युषस्कृतं ॥

कवित्रिधिरूपेण स्थापयामश्च, उत अपि च प्रवेचनं भुक्तामिहितान्
प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् सम्पाद्यतां । अवसा, अत्र रक्षणे, असुग्नप्रत्ययः
नित्वादाद्युदात्तः । वयं, यूयं हि खेत्यत्र यदुक्तं तदत्र व्रण्यं । सनेम,
आशिवि लिङ्, तस्य मस्, निर्वं डितः (पां १।४।६६।) इति तस्य
सकारलोपः, किदाशिवि (पां ३।४।१०३।) इति यासुट्, कृन्द-
स्युभयघा (पां ३।४।११७।) इति सार्वधातुकत्वमप्यसीति,
लिङ्: सलोपोऽनन्तस्य (पां ६।१।७६।) इति सकारलोपः, अतो
वेयः (पां ७।२।८०।) इति इयादेशः, लोपोऽर्धोऽन्ति (पां ६।
१।६६।) इति यलोपः, लिङ्याश्रित्यङ् (पां २।१।८६।) इत्यङा-
देशो, आङ्गुणः (पां ६।१।८७।) इति गुणः, पादादित्वात् निघातः ।
धीमहि, डधान् धारणयोगयोगे, आशिवि लिङो महिडादेशः,
यासुडागमः, तस्य कृन्दस्युभयघेति सार्वधातुकार्द्धधातुकत्वञ्चे, तत्र
सार्वधातुकत्वेन, लिङ्: सलोपोऽनन्तस्येति सकारलोपः, पूर्ववदिया-
देशः, यलोपः, सार्वधातुकमपित् (पां १।२।४।) इति डित्वं,
अप् च, बङ्गं कृन्दसीति जुहोत्यादेरपि णपो लुक्, आर्द्धधातुकत्वात्,
आतो लोप इति च (पां ६।४।६४।) इत्याकारलोपः, निघातखट्,
सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयात्वादत्र चवायेगे प्रथमेति न निषेधः स्यात्,
अस्ते प्रार्थनायां लिङ्, तिप्, इतश्च (पां २।४।१००।) इतीकार-
लोपः, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् (पां १।४।१०२।) इति
यासुटो ङित्वे, अदिप्रगतिभ्यः णप्: (पां १।४।७२।) इति णपो-
लुक्, अतोऽरलोपः (पां ६।४।१११।) इत्याकारलोपः, पादादित्वात्
निघातः । उत, एवमादीनामन्त इति णिटसूत्रेणातोदात्तः । प्रवेचनं,
दिभिर् विवेचने, भावे ल्युट्, युवोरनासौ (पां ७।१।१।) इति
योरनादेशः, णिति (पां ६।१।१६३।) इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं,
प्रादिसमासः कदुलरपदप्रकृतिसरत्वं ॥ ६ ॥

सप्तमीमृचमाह इन्द्रावरुण वामहमिति । इन्द्रावरुण हे इन्द्रा-
वरुणौ, वामं युवामुभौ अहं ऊवे आङ्गयामि, किमर्थं चित्राय मन्त्रिमु-
क्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय, तत्र आङ्गती युवां अस्मा-